
व्यास वन्यानामृत

सा. व. शास्त्री

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક

૨૧૭૩૩ કિમ

ગ્રંથનામ

અમીત વચ્ચા મેન

વર્ગિક ૬૪૫:૧૨૧

ॐ

व्यास वचनामृत.

[महाभारतभां वनपर्वना नणाभ्यान मुज्य संस्कृत श्लोक
तथा टीका साथे तथा यमसावित्रि संवाद मुण संस्कृत
श्लोक तथा टीका सहित.]

अनुवादक अने प्रकाशक

शाह सांकणचंद कल्याणदास.

भांडवीनी पोण—अमदावाद.

आवृत्ति १ वी]

प्रत : १०००

[सं. १९६५]

किंमत रु. १-४-०

સર્વ હક સ્વાધીન

અમદાવાદ-ધી ડાયમંડ ન્યુબિલી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં
પરીખ સુરેશચંદ્ર પોપટલાલે છાપ્યું.

અર્પણ પત્રિકા

યત્કરોષિ યદશ્નાસિ, યજ્જુહોષિ દદાસિ યત્ ।

યત્તપસ્યસિ કૌંતેય, તત્કુરુષ્વ મદર્પણમ્ ॥

ગીતા અધ્યાય ૯ શ્લો. ૨૭

જગતના પ્રભુ દેવનાદેવ અનંત અને પુરુષોત્તમ (ક્ષરથી અતિત અને અક્ષરથી ઉત્તમ) તથા અવ્યય પુરુષ, આદિ અને અંત રહિત, સર્વ લોકના મહાન ઇશ્વર, લોકાધ્યક્ષ, મુરુધ્યક્ષ, અને ધર્માધ્યક્ષ, સર્વ ધર્મને જાણનાર, સમસ્ત જીવંતની કીર્તિને દીપાવનાર લોકના નાથ, સર્વ પ્રાણીમાત્રની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લય કરનાર, પરમ તેજોમય સ્વરૂપ, પરમ તપસ્વીઓનું પરમ તપ સ્વરૂપ, પરમ બ્રહ્મસ્વરૂપ, પરમ પવિત્ર, તેમજ સર્વ મંગલમય મૂર્તિ, સર્વ દેવોનું દૈવત, પ્રાણી માત્રના અવિનાશી પાળક પિતા, તેવા જગન્નાથ પ્રભુને નમસ્કાર કરી તેમને શરણુ જઈ તેમના ચરણારવિંદમાં મસ્તક નમાવી શરીરથી, ઈંદ્રિયોથી, મનથી, તેમજ બુદ્ધિવડે, તેજ ત્રિલોકના નાથને પ્રણામ કરી આ ગ્રંથ તેજ પ્રભુને અર્પણ કરું છું.

प्रस्तावना

प्रिय सन्ननन्द,

आज इस पुस्तक को प्रगट होते दुझे देपकर, अति हर्ष होता है। क्योंकि इस पुस्तक में वह ऋषिप्रणीत अमृत बरा हुआ है, जो निरसंदेह मनुष्य को अमर कर देता है, यह वह पुष्प है जो वायकों के हृदय में आश्चर्यजनक सुगंधि भर देता है। इसमें वह अनुपम न्योति है जो जन्मांतरों में जमे दुझे अज्ञानांधकार को दूर करती है, इसमें वह अग्नि है जो अनेक व्याधियुक्त संस्कारों को वांयते ही बरम कर देती है। धतना ही नहीं किन्तु इस पुस्तक में वह स्रोत है, जो ग्रहस्थाश्रम में उत्पन्न दुर्घ्न न्वालाओं को क्षण मात्र में शीतल कर देता है एवं संसारी प्राणियों को उसके पतित ज्वन से उद्धार करने वाला यह एक अपूर्व साधन है।

मुझे इस पुस्तक की प्रस्तावना लिखते दुझे अद्वितीय उल्लास होता है। कारण इस पुस्तकमें मात्र कथा नहीं है। जो मनुष्य के चित्तको दो घड़ी प्रुश कर देती हो, यह कपोल कल्पित उपन्यास नहीं है। जिसमें ब्रेषक की मनकी तरंगे ही लहराती हों। यह सभायारों का संग्रह नहीं है, जो उपयुक्त समयोपगी हो अरुहिर एक तरङ्ग डाल देने में आवे। किन्तु यह पुस्तक अध्यात्म रस की प्रदायक है। प्राचीन ऋषियों, कृतिमें से अत्यंत उपयोगी भाग “नलाभ्यान” और “सावित्री सत्यवान” उपाभ्यान को उद्घृत किया है। अनुवादक ने मात्र संस्कृत भाग का शब्दशः अनुवाद किया नहीं है, किन्तु अनुवाद के साथ उस विषय को सुन्दर, भातृ भाषा (गुण-सती) में प्रतपादन किया है। जूष्णी यह है कि अनुवादक ने विषय को छोड़ा नहीं। अर्थात् श्लोकार्थ और भावार्थ को छोड़ विषयान्तर किया नहीं है। साधारणतः अन्य कतिपय अनुवादकों का इस ओर ध्यान रहता ही नहीं। अतः वे अवश्य इस लक्ष्यके लिये धन्यवाद के पात्र हैं। विशेष यह बात है कि अनुवादक एवं प्रकाशक का उद्देश्य इस

पुस्तक के प्रगट करने में सांसारिक या आर्थिक प्रबोधान नहीं है किन्तु उनका आंतरिक भावना घस कलिकालमें विस्मृत हुये सन्भाग को पुनः प्रकाश में लाने की है, वर्तमान में गृहस्थाश्रम जो कंटकाधीर्ण हो गया है, जिसने अधो ब्रोक के विकट मार्ग को ग्रहण कर रखा है, शांति की छायाका जहाँ बेश मात्र आभास तक नहीं होता, जैसे गृहस्थाश्रम को पवित्र आश्रममें देखने का ही उनका पवित्र आशय है, उनका निश्चय यह है कि पति पत्नी संयोग मात्र संतानोत्पत्ति की मशीन नहीं है, वह शरीर में उत्पन्न हुये भ्लादिकके त्यागका स्थान अथवा पाछे कारणों से व्यथित हृदयों के लिये हो घड़ी का विग्राम भवन नहीं है, या व्यवहार कार्य निर्वाहार्थ परस्पर गाड़ी के दो पहियों जैसा संयंघ नहीं है, किन्तु यह उनयार ऋषि प्रणीत आश्रमों में से आश्रम है, जिसमें एक दूसरे असमर्थ स्त्री पुरुष मिलते हैं, अपनी असमर्थतायें परस्पर व्यक्त करते हुये संसारामर्त में से ऊपर आने के लिये विचार और प्रयास करते हैं, कारण सामान्य जनता धतनी प्रायल्य को नहीं रभती, जो स्वयं श्रेयस्कर मार्ग ग्रहण कर सके, एवं उद्दिष्ट स्थान को पहुँच सके, संसार में और शरीर में अनेक ऐसी ऐसी विकृत्तियों भरी लुछ हैं जो प्राणियों को अनेक स्थानों और समयों में विशेष विशेष चिट्ठना और उलझनों में डेँक देती हैं, प्राणी उस समय अत्यंत असहाय होजाते हैं, मनुष्य योनि को वृथा गछ लुछ देखकर अनंतानंत भवों के लिये रोते हैं, यौरास्ती लाभ योनियें पुनः उन्हें भोगना पडती हैं, मनुष्य गति को प्राप्त होना, फिर वडी आयु का पाना, निरोग शरीर होना, उत्तम कुण पाना, ज्ञान होना, सत्संगति का मिलना, और फिर उससे उसको लाभ उठाना, उन संतम प्राणियों को अति दुर्लभ, एवं असंभवित प्रतीत होते हैं- धसी लिये ऋषियोने जैसे ही असमर्थ पुरुषों के लिये यह पत्रित गृह-स्थाश्रम की योजना की है, जिसमें मनुष्य अपना शांति मार्ग,

(મોક્ષ માર્ગ) સરલ કરસકે, એવં અનંત શાંતિ કે પ્રાપ્ત કર યાવત કાલ પ્રજુભય હો. જા'ય યહ સરલતાયે' પતિ પત્ની સંયોગ સિવાય અન્ય સંયોગોં મેં નહીં હૈ ઇસ સંબંધ કે સફલ જનાના હી ગૃહસ્થાશ્રમ કે પ્રયોજન હૈ. પતિ પત્નિ મેં સર્વ ગુણ મૌજૂદ હૈ, અતઃ યહ પવિત્ર ઓર યોગ્ય સંબંધ કિન્હી ભાગ્યશાલિયોં કે હી મિલતા હૈ.

યહ પુસ્તક ઇસ આત કે લિયે દર્પણુ વત કામ કરેગી.

દૂસરી આત આપકો ઇસ પુસ્તક કે વાંચતે હી યહ માલૂમ હોગી કિ મનુષ્ય કે અપને જીવન મેં અપની ચર્ચા સે કિતના સાવધાન રહના ચાહિયે ઉસ કી જરા સી હી અસાવધાની કિતને કિતને બડે સંકટોં કે સામના કરાતી હૈ. દેખો ! સતી દમયંતી કે સ્વયંવર મેં કલિ કે જખ વિલંબ હો ગયા, ઓર ઉસકી ઇચ્છાનુસાર દમયંતિ જખ ઉસે ન મિલી તખ ઉસને નળકો પરાસ્ત કરના ચાહ્યા. નલ અપની ચર્ચા મેં જખ તક પૂર્ણ સાવધ રહે તખ તક કળિ ઉનકા બાલ બાંકા ન કર સક્યા, એક દિન જખ રાજા નલને અપની શારીરિક શુદ્ધિ મેં જરા અસાવધાની કર દી, તખ કાલ જો મુંહ વાહીયેં બૈઠા થા, શીઘ્ર તમ્ ગતિ સે ઉનકે શરીર મેં પ્રવેશ કર ગયા—કલિ સંયોગ કે કારણુ રાજા નળજો બડે સત્મવાદી થે, ચારિત્રશીલ ઓર દયાસાગર થે, અશરણોં કે શરણુ છે, વરવીર થોહ્યા થે, ન્યાયી ઓર તાર્કિક રાજાથે, રાજ્ય છોડના પડા, છૂત કોડા કરની પડી, ભાજન તક કે ઠિકાના ન હોને સે પક્ષી કી શિકાર કે લિયે અપને ઉર્ધ્વ વસ્ત્ર કે ફેંકના પડા, કલિ પક્ષી હો કર વહ વસ્ત્ર લે ગયા, એક હી વસ્ત્ર સે નલ દમયંતિ કે અપના સમય નિકાલના પડતા થા. ઇતનેસે હી કલિકો સંતોષ ન હુઆ. રાજા નલ કે ગહન વન મેં અથલા અ.ર અપની પ્રિયતમ દમયંતી કે સોતે હુએ ભાગળના પડા, નિર્દયો હો ગયે, કાયર હો ગયે, રૂપ લાવણ્ય જતા રહ્યા. વન—વન બટકતે, રોતે ઘોતે સારથીકા કામ કરનાપડા કલિ બી જો બડા સામર્થ્ય રખતા થા ઉસકો જરા સા વિલંબ કરને મેં હી અનેક કષ્ટ ભોગને પડે અંત મેં ઉસકા વિનાશ હુઆ.

तीसरी आत दमयंती के सत्य और शीलप्रतने अंत में विजय पाई। उसने प्रियतम पति के दुःखों में साथ दिया, तथा अन्यतम प्रेम को नहीं छोड़ा, ध्विर पर अटल श्रद्धा रभी और अपनी अपूर्व युक्तियों से विरपी पति को दूँद निकालकर ज्वनाधार को कष्ट विमोचन किया, एवं गृहस्थाश्रम का आदर्श यावत् यन्त्र दिवाकरौ जनता के सामने रभा—सती सावित्री ने अपने धर्म के प्रभाव से एवं पातिव्रत धर्म के द्वारा राज्ञ यम को वश में किया—अपने पति को पुनः ४०० वर्ष का आयु दिलाया, पुत्र पौत्रादि से सुभी हुई, पिता को पुत्र कलत्रादि से भरपूर किया, ससुर को जे जन्मांध थे आंखे दिलाकर राजपाट कुटुंब्यादि से संतोष दिलाया।

धन्य हैं वे नारी और पुरुष जे इस मनुष्य बोक में रह कर बी अपना अपना धर्म पालते हैं। ओक दूसरे को अति दुःखम समय में सहायबूत होते हैं। उनको सुभी करते हैं और अंत में अपना श्रेय साध बेते हैं। वे ही अमर होकर दूसरों को अमर करने का मार्ग जोणते हैं।

पूज्यवर बृहदश्व ऋषि युधिष्ठिर को उद्दिष्ट कर संसार को प्रेरणा करते हैं कि आपत्काल में मनुष्य को अधीर न होना चाहिए, कर्मफल समझ धैर्य रभना चाहिए। अमर आत्मा और विनाशीक कर्म फल को समझ सत्य धर्म को न छोड़ना चाहिए—सती सावित्री और दमयंती के यंत्रि को जे ध्यानपूर्वक मनन करेगा वह अति अल्प काल में ही अपनी विपत्तियों से पार हो कर सुख शांति को प्राप्त करेगा।

अंत में पाठकों से मेरा विनम्र निवेदन है कि वे इस पुस्तक को आखीपांत सश्लोक अध्ययन करें और करावें। अवश्य उनहें इससे अपूर्व लाभ होगा।

विशेषुं कियहुना—

निवेदक,

पंडित-छाट्टाल परवार (D. M.)

सुग्री. शैव प्रे. मो. दि. नै. जोड़ींग,—अमदावाद.

નિવેદન

જગતના પ્રભુને નમસ્કાર કરી પુસ્તક લખવાનો મારો હેતુ તથા મારા વિચારો વિનયપૂર્વક પ્રિય વાંચકો સમક્ષ રજુ કરું છું:-

સાચો સનાતન ધર્મ એકજ છે. જગતના મહાન ઇશ્વર એકજ છે. ઇશ્વરની કૃતિ અને સૃષ્ટિમાં સમભાવ છે. સમાજની સૃષ્ટિ અને વ્યવસ્થામાં ભિન્નભાવ અને ભેદ રહેલા છે. બાળકનું જન્મદ્વાર એકજ છે. ભલે તે તવંગરને ત્યાં જન્મે અગર ગરીબને ત્યાં જન્મે. તેમજ પંચમહાભૂતનું શરીરજ દરેકને છે. કોઈમાં આ પંચમહાભૂતો સિવાયની વસ્તુ નથી.

પ્રકૃતિ અને પુરૂષ અનાદિ છે. જેને શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞ તરીકે વર્ણવ્યા છે કોઈ પણ સ્થાવર યા જંગમની ઉત્તપત્તિ આ બે (પ્રકૃતિ અને પુરૂષ) સિવાય કદી પણ થતીજ નથી. ગ્રહસ્થાશ્રમ સિવાય ચારે આશ્રમની ઉત્તપત્તિ નથી. ગ્રહસ્થાશ્રમ ચારે આશ્રમનું મૂળ છે.

આવો ગ્રહસ્થાશ્રમ અનાદિકાળથી ચાલ્યો આવે છે. પ્રકૃતિ અને પુરૂષ સિવાય કોઈ વસ્તુ સંભવેજ નહિ. તેમ નર, અને નારી બે સિવાય સંસાર ચાલેજ નહિ. માટેજ વિદ્વાન ડાહ્યા તત્ત્વદર્શિ વિજ્ઞાની રૂપિમુનીઓએ માનવ માટે વ્યવસ્થાપૂર્વક ગ્રહસ્થાશ્રમ ધર્મ કેવી રીતે પાળવો અને મનુષ્યદેહને મેળવી સાચો ધર્મ પાળી જગતના પ્રભુની સૃષ્ટિમર્યાદાને સમર્થન કરી મોક્ષ કેમ મેળવવો એવા વ્યવહાર સાથે પરમાર્થની વ્યવસ્થા મનુસ્મૃતિમાં તથા મહાભારત અને બીજા ધર્મ-ગ્રંથોમાં સારી રીતે રૂપિમુનીઓએ પરાંપકારાર્થેજ બતાવી છે.

સારા સંજ્ઞન સંતોએ વર્તનમાં બતાવી પોતાના દાખલાથી અનેક દુઃખો સહન કરી આધિભૌતિક સુખ નાશવંત છે. એમ માની તેમાં હર્ષ કે શોક નહિ કરતાં આધિદૈવીક દુઃખો અને સુખો ભોગવી

તેના પરીણામોથી પણ પરાજીત ન થતાં, સંતો વિજ્ઞાનીઓ અને પંડીતો, દાખલા તરીકે રામ અને સીતા, નળ અને દમયંતી, સત્યવાન અને સાવિત્રી, હરિશ્ચંદ્ર અને તારામતિ, વિગેરે અનેક ઇતિહાસો રામાયણ અને મહાભારતમાં છે. જે વાંચવાથી અને તે પ્રમાણે વર્તવાની તીવ્ર ઇચ્છા આચારમાં મુકતાની સાથેજ અનુભવ પ્રાપ્ત થાય.

અહસ્થાશ્રમ વિવેક પૂર્વક પાળવોજ જોઈએ. વ્યવસ્થા વગરના ધરની કીંમત કોડીની છે. બુદ્ધિ વગરના અહસ્થાશ્રમની કીંમત પણ તેટલીજ છે. વ્યવસ્થા વગરનું ધર અહસ્થાશ્રમ અગર કોઇપણ આશ્રમ અગર કોઇપણ રાત્ર્ય કોડીનું છે. વ્યવસ્થા Discipline વિવેકો દશમો નિધિઃ વિવેક વ્યવસ્થા એ પ્રથમ. વિવેક વગરનો મનુષ્ય પણ સમાન છે. વિવેક વગર અહસ્થાશ્રમ સૂન્ય છે. વિવેક વગર રાત્ર્ય પણ વ્યર્થ નકામું અને શૂન્યવત્ છે. માટે વિવેકી પુરૂષોના ચરણે જઈ, સત્ વસ્તુને પકડી, સંત પુરૂષોએ આચરેલા નળ-દમયંતીના અહસ્થાશ્રમને જુઓ, જાણો. તે પ્રમાણે વર્તવા પ્રયત્ન કરો. એજ આ પુસ્તક છાપવાનો હેતુ જનતા સમક્ષ રજુ કરવાનો છે. સંતપુરૂષોએ આચરી બતાવેલો સાચો અહસ્થાશ્રમ ધર્મ. આનુંજ નામ શિક્ષણ, કેળવણી આનુંજ નામ, સાચો સનાતન ધર્મ. સંતોએ પાળેલો વર્તનમાં આચારમાં મુકી જનતા સમક્ષ રજુ કરેલો સાચો ઇતિહાસ. આ ઇતિહાસને વિવેકી પુરૂષો વાંચી સમજશે એજ. જગન્નાથ પ્રભુ સર્વના હૃદયમાં રહેલા અને સર્વના સાક્ષી ત્રિલોકના નાથ સર્વને સદ્બુદ્ધિ આપો એજ પ્રાર્થના-इति श्री कृष्णार्पणमस्तु ॥

શ્રીશકેઽગ્નિગંગા નાગેન્દ્રી શરાંકાંક ધરા સમે ।
 વૈક્રમાબ્દે શુમે માસે ચાશ્વિને બહુલે દલે ॥ ૧ ॥
 પંચમ્યાં જીવવારે વૈ, શિવમે સિદ્ધયોગકે ।
 સુમુહૂર્તે શુમે લગ્ને, નવાંશે બલવત્તરે ॥ ૨ ॥
 તત્સમયે વિશુદ્ધેન, કલ્યાણદાસ સ્વનુના ।
 શ્રીમાન્સાંકલચંદેન, ભારતોક્તા કથા શુભા ॥ ૩ ॥
 વનપર્વે સમા રૂપાતા, વૈદર્ભીનલ ભૂપયોઃ ।
 તત્તુ ગુર્જર ભાષાયાં, કૃતા ટીકા મનોહરા ॥ ૪ ॥
 તાં દૃષ્ટ્વા વિબુધા યાંતુ, સંતોષં પરમં સદા ।
 પાતિવ્રત્યપ્રદા સ્ત્રીણા મિદમારૂપા ન મદ્ભૂતમ્ ॥ ૫ ॥

આભારદર્શન

આ સ્થળે રા. રા. પરવાર પંડીતજી છોટાલાલજી જેઓ શ્રી
 જૈનદીગંધરી બોડીંગના અધ્યક્ષ પદે છે. તેમણે પ્રસ્તાવના લખી છે.
 તેમનો આભાર માનું છું તેમજ રા. રા. જ્યોતિવિદ ભૂષણ શ્રીમાન
 મુળશંકરભાઈએ પાંચ શ્લોક મારા સંબંધમાં બનાવી આપવા તસ્દી
 લીધી છે. તેમનો આભાર માનું છું તેમજ પ્રેસના માલિકની પ્રસાદીથી આ
 સર્વ કાર્ય નિવિધને પાર પડ્યું છે તે માટે તેમનો પણ આભાર માનું છું.

સાંકળચંદ કલ્યાણદાસ શાહ.

અનુક્રમણિકા

Stanza I—હંસે દમયંતીને કહેલો સંદેશો તે પ્રમાણે કરવાની દમયંતીની હંસની સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા.

Stanza II—નળરાજનું દેવના દૂત તરીકે દમયંતીના મહેલમાં પ્રયાણ, દમયંતી સાથે સંવાદ એકબીજાની પરસ્પર ઓળખાણ તથા નળરાજ દેવના દૂત તરીકેજ આવ્યા છે. તે દમયંતી સમક્ષ નળરાજએ કહેલો દેવોનો સંદેશો.

Stanza III—દમયંતીએ નળરાજ સમક્ષ જાહેર કરેલી પોતાની સત્ય પ્રતિજ્ઞા (હંસ સમક્ષ કરેલી પ્રતિજ્ઞા.)

Stanza IV—નળરાજ પ્રમાણિકતાથી તથા સત્યથી દેવદૂત તરીકેજ દેવોની દમયંતી સમક્ષ કરેલી સ્તુતી, તેમજ દમયંતીનો પણ પોતાના સત્ય સંકલ્પથી સત્ય પ્રતિજ્ઞા મુજબ વર્તવાનો ઠરાવ.

Stanza V—નળરાજનો દમયંતીને આપેલો જીવાપ અને ધર્મ પ્રમાણે વર્તવાનો અડગ નિશ્ચય.

Stanza VI—દમયંતીએ નળરાજને કહેલો નિર્દોષ માર્ગ.

Stanza VII—સ્વયંવર વખતે દમયંતીએ દેવોની કરેલી સ્તુતિ તથા સત્ય સંકલ્પના આધારે સર્વે દેવોને સ્વસ્વરૂપ ધારણ કરવાની વિનંતી.

Stanza VIII—દેવોએ નળરાજને આપેલા આઠ વરદાન.

Stanza IX—નળરાજનું દમયંતી સાથે વન ગમન અને કલિના પ્રભાવથી જગતના આધિ ભૌતિક સુખનો નાશ તેથી દમયંતીને વિદર્ભ દેશમાં જવાની પરાક્ષ સૂચના.

Stanza X—દમયંતીએ પોતાનો સત્ય સંકલ્પ અને પતિવ્રતા પત્નીની પતિ સાથેની જાહેર કરેલી પવિત્ર ફરજ.

Stanza XI—નળરાજએ દમયંતીને આપેલો જીવાપ અને પોતાનો પણ તેવોજ પ્રેમ અને સંકલ્પ છે. એમ જાહેર કરવું.

Stanza XII—વિવેકી દમયંતી નળરાજના અસ્વસ્થ ચિત્તને પિંજાને છે અને તેથીજ કહે છે કે વિદંબ દેશમાં જવાનો વિચાર હોય તો બંનેએ જવું જોઈએ.

Stanza XIII—નળરાજની કલિએ ફેરવેલી બુદ્ધિ અને દમયંતીનો કરાવેલો ત્યાગ-ધર્મ સંકટ વખતે બુદ્ધિ ઝોલા ખાય છે.

Stanza XIV—નળરાજના દમયંતી ઉપરના સ્નેહનું તથા દુઃખનું દિગ્દર્શન અને દેવોનું લીધેલું શરણુ.

Stanza XV—સતી દમયંતીએ કલિને દીધેલો શ્રાપ તથા પારધિને આપેલો શ્રાપ.

Stanza XVI—દમયંતીએ પોતાની માશીને ત્યાં રહેવા માટે પોતાના નિયમ અને યતની કરેલી જાહેરાત. દુઃખમાં પણ પોતાનો ધર્મ છોડવો નહિ તોજ ઇશ્વર સહાય કરે છે.

Stanza XVII—નળરાજને કર્કોટકે કહેલી ભવિષ્ય વાણી તેમજ શાંતિપૂર્વક કરેલું આશ્વાસન.

Stanza XVIII—નળરાજનો દમયંતીના વિયોગને લીધે વિલાપ.

Stanza XIX—દમયંતીએ પોતાની માતા સમક્ષ નળરાજની શોધ માટે કરેલી માગણી.

Stanza XX—દમયંતીએ બુદ્ધિ પૂર્વક રચેલી ગાથા યાને પોતાના પતિને કહેલો માર્મિક સંદેશ.

Stanza XXI—બુદ્ધિશાળી નળરાજએ આપેલો જીવાપ અને દુઃખી અવસ્થામાં પવિત્ર પત્નીની ફરજ યાને ધર્મ.

Stanza XXII—દમયંતીએ સાંભળેલો રથ તથા ઘોડાઓનો અવાજ અને નળરાજના મેળાપની કરેલી આગાહી તેના દિવ્યપ્રેમનું વર્ણન અને પ્રતિજ્ઞા.

Stanza XXIII થી XXXII—નળરાજની દમયંતીએ પોતાની દાસી મારફત કરેલી પરીક્ષા અને તેમાં મેળવેલી સફળતા.

Stanza XXXIII—દમયંતીએ પોતાની માતાને તે વાત નિવેદન કરી પોતે સ્વયં પરીક્ષા કરવા ઇચ્છે છે તે મુજબ નળરાજનું દમયંતીના મહેલમાં આગમન અને અંતેનો પરસ્પર મિલાપ અને શોક.

Stanza XXXIV—દમયંતીએ નળરાજને પુછેલો સીધો પ્રશ્ન અને સાચા પતિનું પવિત્ર પત્ની સાથે કેવું વર્તન બોધ્યું ? પવિત્ર પતિવ્રતાએ પોતાના ચારિત્ર્ય તથા સ્નેહનું કરેલું વર્ણન પવિત્ર નિર્દોષ નારીને પવિત્ર નિર્દોષ સત્યવાદી રાજા કેમ ત્યાગ કરે ?

Stanza XXXV—નળરાજ પોતે નિર્દોષ છે કહી જવાબદાર વ્યક્તિ છે. પોતાનું જાહેર કરેલું પવિત્ર ચારિત્ર્ય અને દમયંતીને સ્વયંવર માટે પુછેલો પ્રશ્ન.

Stanza XXXVI—દમયંતી પોતે નિર્દોષ છે પોતાના પતિ નળરાજને બોલાવવા માટેજ આ ઉપાય શોધવો પડ્યો છે દેવોએ દમયંતીને નિર્દોષ પવિત્ર પતિવ્રતા તરીકે જાહેર કરી.

Stanza XXXVII—નળરાજએ મેળવેલું પોતાનું પુનઃ સ્વરૂપ નળદમયંતીનો મેળાપ.

Stanza XXXVIII—નળરાજએ પુષ્કર ઉપર મેળવેલી છત.

Stanza XXXIX—નળરાજને ગએલા રાજ્યની પુનઃ પ્રાપ્તિ દમયંતીનું વિદર્ભદેશથી પુર્ણ વૈભવમાં આગમન અને સર્વ સુખની સંપૂર્ણ પ્રાપ્તિ સાચો અહરથાશ્રમ ધર્મ વર્તનમાં મુકનાર દંપતી નળ દમયંતીની બેડી.

श्रीकृष्णः शरणं मम ॥

ईश्वरः सर्व भूतानां, हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।

भ्रामयन्सर्वभूतानि, यंत्रारूढानि मायया ॥ १ ॥

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ।

तत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥ २ ॥

सर्वधर्मान्परित्यज्य, मामेकं शरणं ब्रज ।

अहं त्वा सर्वपापेभ्यो, मोक्षयिष्यामिमाशुचः ॥ ३ ॥

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।

देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥ ४ ॥

मूकं करोति वाचालं पंगुं लंघयते गिरिम् ।

यत्कृपा तमहं वंदे परमानंद माधवम् ॥ ५ ॥

Stanza 1

દમયંતિ નલો નામ નિષધેષુમહીપતિઃ ।
 અશ્વિનોઃ સદૃશોરૂપે નસમાસ્તસ્યમાનુષાઃ ॥
 કંદર્પેન્દ્રિયરૂપેણ મૂર્તિમાન ભવત્સ્વયમ્ ॥ ૨૭ ॥
 તસ્યવૈયદિ ભાર્યાત્વં ભવેથાવરવર્ણિનિ ।
 સફલં તે ભવેજ્જન્મ રૂપં ચેદં સુમધ્યમે ॥ ૨૮ ॥
 વયંહિદેવગંધર્વ મનુષ્યોરગ રાક્ષસાન્ ।
 દૃષ્ટ્વંતો ન ચાસ્માભિ દૈષ્ટપૂર્વસ્તથાવિધઃ ॥ ૨૯ ॥
 ત્વંચાપિ રત્નં નારીણાં નરેષુચનલો વરઃ ।
 વિશિષ્ટાયા વિશિષ્ટેન સંગમો ગુણવાન્ ભવેત્ ॥ ૩૦ ॥
 ઇવમુક્તા તુહંસેન દમયંતી વિશંપતે ।
 અબ્રવીત્તત્રતં હંસં ત્વમપ્યેવં નલં વદ ॥ ૩૧ ॥
 તથેત્યુક્ત્વાઢજઃ કન્યાં વિદર્ભસ્યવિશંપતે ।
 પુનરાગમ્ય નિષધાક્ષલે સર્વેન્યવેદયત્ ॥ ૩૨ ॥

ભૂમિકા—પાંડવો વનવાસમાં રહેતા હતા. ત્યાં
 યૌદ્ધિશ્વ નામના રૂપિ આઠ્યા તેમનું યથાવિધિ સ્વાગત
 યુધિષ્ઠિરે કર્યું પછીથી વાર્તાના પ્રસંગ ચાલતા યુધિષ્ઠિરે
 પોતાના દુઃખની વાત કહી અને આવું દુઃખ કોઈને
 પડ્યું હશે ? એવો પ્રશ્ન પુછવાથી યૌદ્ધિશ્વરૂપિ યુધિષ્ઠિરે
 નળ રાજાનું આખ્યાન કહે છે. આ પ્રમાણે મહાભારતમાં
 વનપર્વમાં આખ્યાન છે.

નિષધ દેશમાં નળ નામે રાજા હતો. તે સદૃશુષ્ઠી
 અને શુભદ્રિય તેમજ સત્યવાદી અને પ્રભાનું પાલન કરનાર

મતલબ કે તે સર્વ ગુણ સંપન્ન અને પ્રભાપ્રિય રાજા હતો. જેવો તે ગુણમાં હતો તેવોજ તે કામદેવ સમાન કાંતિવાળો હતો. આ પ્રમાણે તેના વખાણ ભાટચારણો સર્વ દિશામાં કરવા લાગ્યા.

વિદર્ભ દેશમાં ભીમ નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેને સંતતી નહોતી. એક વખતે દમન નામના રૂપિ ત્યાં આવ્યા અને રાજાએ તે રૂપિનું સાફ સન્માન કરી ખુબ સંતોષ્યા. રૂપિ પ્રસન્ન થયા અને રાજા ઉપર કૃપા કરી વરદાન આપ્યું કે તને સંતતી થશે અને તેઓના નામ મારા નામ ઉપર રાખજે. રાજાને ત્રણ પુત્ર અને એક પુત્રી થયા. પુત્રીનું નામ દમયંતી. રૂપ અને ગુણમાં તેના સમાન કોઈ નહતું. અર્થાત્ રૂપમાં રતિ જેવી તે દમયંતી હતી. તેના રૂપ તથા ગુણના પણ તે પ્રમાણે વખાણ થયા. અને દેશોદેશ તે સમાચાર પ્રસર્યા. એટલે નળ રાજાના સાંભળવામાં પણ આ સમાચાર આવ્યા, અને તેજ પ્રમાણે નળના ગુણ દમયંતીના સાંભળવામાં આવ્યા. તેથી કરીને અન્યોઅન્ય પ્રીતી ઉત્પન્ન થઈ. એક વખતના અરસામાં નળ રાજા પોતાના બગીચામાં ફરે છે તે વખતે સોનેરી હંસોને તેણે પોતાના બાગમાં જોયા તે જોઈને વિસ્મય પામીને તેણે હંસને લેવા વિચાર કયો અને સોનેરી હંસને તે રાજાએ પકડ્યો. હંસ મનુષ્ય વાણીથી રાજાને કહેવા લાગ્યો કે હે રાજા હું તારું પ્રિય કરીશ તમે મને મારશો નહી. દમયંતીને હું એવા પ્રકારે વચન કહીશ કે જેથી તે દમયંતી તમારા સિવાય જીવન કોઈને પતિ તરીકે સ્વીકારશે નહી. અર્થાત્ તમનેજ પતિ તરીકે

સ્વીકારશે. આ પ્રમાણે હંસનું વચન સાંભળી તે પ્રમાણે કરવાનું વચન લઈ રાજાની આજ્ઞા લઈ હંસ વિદલ્ દેશમાં આકાશ માર્ગે ચાલ્યો. અને હમયંતી જ્યાં બેઠી હતી તે બાગમાં જઈ હમયંતીને એકાંતમાં તે પક્ષી મનુષ્ય વાચ્યાથી આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો.]

હંસ હમયંતીને કહે છે—નિષધ દેશમાં હે હમયંતી ? નળ નામે એક રાજા છે. કોઈપણ પુરૂષ રૂપમાં તેની ખરોબરી કરી શકે તેમ નથી. અશ્વિનીકુમાર સમાન અને સાક્ષાત્ કામદેવની મૂર્તિ છે. તમારા રૂપ પ્રમાણે તો તમે જો તે રાજાની પત્ની થાઓ તોજ તમારા જીવનની સાફલ્યતા ચાને સાથકતા પ્રાપ્ત કરી ગણાય. અમે (આકાશમાં ઉડનાર અને સર્વ ઠેકાણે ગતી કરવા શક્તિમાન છીએ તેથી) દેવોને તેમજ ગંધર્વ, મનુષ્ય, નાગ તથા રાક્ષસોને જોયા છે. પણ આવો નળ રાજા સમાન અમે કોઈપણ પુરૂષ જોયો નથી (અર્થાત્ નળ રૂપમાં અને ગુણમાં અપ્રતિમ સર્વથી અધિક છે.) સ્ત્રીઓમાં તું શ્રેષ્ઠ છે. બન્નેનો પતિ પત્ની તરીકે યોગ સંબંધ થાય તે ઘણુંજ સુંદર ગણાય (એમ મારો મત છે.) આ પ્રમાણે હંસના વચન સાંભળી હમયંતીએ હંસને કહ્યું કે તેજ પ્રમાણે (જેમ મને કહ્યું તેમ) નળને કહેજે. હંસે હમયંતીને તે પ્રમાણેજ નળને કહીશ. એમ કહી હંસ આકાશ માર્ગે ચાલી નીકળી નિષધ દેશમાં આવી સર્વ વિગતથી નળ રાજાને વાઢેફ કયો. (અને પછીથી હંસ પોતાના માર્ગે રાજાની રજા લઈને ગયો.)

Stanza 2.

કસ્ત્વં સર્વાનવદ્યાં મમહૃચ્છયવર્ધન ।
 પ્રાપ્તોસ્યમરવદ્વીર જ્ઞાતુમિચ્છામિતેઽનય ॥ ૨૦ ॥
 કથમાગમનં ચેદં કથંચાસિન લક્ષિતઃ ।
 સુરક્ષિતંહિમેવેશ્મ રાજાચૈવોગ્રશાસનઃ ॥ ૨૧ ॥
 એવ મુક્તસ્તુ વૈદભ્યાં નલસ્તાં પ્રત્યુવાચહ ।

નલ ઉવાચ—

નલંમાં વિદ્ધિકલ્યાણિ દેવદૂતમિહાગતમ્ ॥ ૨૨ ॥
 દેવાસ્ત્વાં પ્રાપ્તુમિચ્છન્તિ શક્રોઽગ્નિવરુણોયમઃ ।
 તૈષામન્યતમં દેવં પતિવરય શોભને ॥ ૨૨ ॥
 તૈષામેવપ્રભાવેણ પ્રવિષ્ઠોઽહમલક્ષિતઃ ।
 પ્રવિશન્તં નમાં કશ્ચિદપશ્યન્નાપ્યવારયત્ ॥ ૨૩ ॥
 એતદર્થમહંભદ્રેપ્રેષિતઃ સુરસત્તમૈઃ ।
 એતદ્દુત્વાશુમે બુદ્ધિં પ્રકુરુષ્વ યથેચ્છસિ ॥ ૨૪ ॥

[હંસના વચન સાંભળ્યા પછી હમયંતિએ નળ રાજાને મનથી પતિ તરીકે પસંદ કયો. અને પછીથી તેના પિતાએ તેના સ્વયંવરની તૈયારીઓ કરવા માંડી અને હરેક દેશના રાજાઓને તે સ્વયંવરમાં આમંત્રણ કરવામાં આપ્યા. હમયંતીનો સ્વયંવર સાંભળીને દેશ દેશના રાજાઓ વિહર્ષ દેશમાં આવવા લાગ્યા અને આ હમયંતીના સ્વયંવરની તથા તેના રૂપ અને ગુણની વાત જ્યારે નારદમુનીએ દેવોને કહી ત્યારે ઈદ્ર, યમ, અગ્નિ અને વરુણ એમ ચાર

દેવોએ પણ તે સ્વયંવરમાં જવાનો નિશ્ચય કર્યો અને
 પોતાના વિમાનમાં બેસી દેવો ત્યાં (એટલે વિદ્વર્જ દેશમાં)
 આવ્યા. આકાશમાં વિમાનને રાખી ચારે દેવો આવે છે,
 તેજ વખતે નળ રાજા ત્યાં આવી પહોંચે છે. તે નળને
 જોતાંજ ચારે દેવો (તેની કાંતીને જોઈને) વિસ્મય પામ્યા.
 અને નળ રાજાને કહ્યું કે હે નિષધેશ્વર રાજા નળ તું
 સત્યવાન છે. અમને મદદ કર હે નરોત્તમ ! તમે અમારા
 દૂત તરીકે કામ કરો. નળે તેમ કરવા હા પાડી અને
 પુછ્યું કે મને દૂત તરીકે કામ કરવાનું કહો છો.
 એવા આપ કેાણુ છો ? તે ઉપરથી દેવોએ કહ્યું કે અમે
 ચારે જણુ દેવો છીએ અને હમયંતીના સ્વયંવરમાં હમ-
 યંતીને મેળવવાની ઇચ્છાથી આવ્યા છીએ આ અમારી
 ઇચ્છા છે તે તમે અમારા દૂત તરીકે જઈ હમયંતીને
 જણાવો આ પ્રમાણે દેવોનું વચન સાંભળી નળ રાજા
 દેવોને કહે છે કે, હે દેવો ! જે ઇચ્છા તમારી છે તેજ
 મારી ઇચ્છા છે. એટલે હમયંતીને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી
 જ હું પણ અત્રે આવ્યો છું માટે આ કામમાં મારો સ્વાર્થ રહેલો
 છે. તે હું આપની સમક્ષ જાહેર કરું છું અને તેથીજ તમોને
 કહું છું કે દૂત તરીકે તમે ખીજા માણસની પસંદગી કરશો તો
 ઠીક પડશે કારણુ કે સામાન્ય રીતે મનુષ્ય પ્રથમ પોતાનો
 સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરે અને પછીજ ખીજાનો. આ
 પ્રમાણે દેવોને કહેવામાં આવ્યું ત્યારે દેવોએ કહ્યું કે હે
 નળરાજા અમે તમને સામાન્ય પુરૂષ નહીં પણ સત્યવાદી
 રાજા તરીકે માનીએ છીએ અને તમે અમારો સંદેશો
 ચોક્કસ અને પ્રમાણિકતાથી હમયંતીને કહશો એ પ્રમાણે

અમને તમારામાં પાછો વિશ્વાસ છે અને તેથીજ આ કામ તમને સોંપીએ છીએ અને તમે કામ કરશોજ એવી અમને ખાત્રી છે. આ પ્રમાણે દેવોના વચન સાંભળ્યા પછી નળ રાજાએ કહ્યું કે દમયંતીના મહેલમાં પુરૂષથી તો પ્રવેશ થાયજ નહીં ત્યાં તો ચોકી પહેરોજ હોય એવા સુરક્ષિત મહેલમાં મારાથી શી રીતે જવાય ? ત્યારે દેવોએ કહ્યું કે અમારા પ્રભાવથી તમે દમયંતીના મહેલમાં જઈ શકશો અને તમને કોઈપણ દેખી શકશે નહીં એવું અમારું દેવોનું વચન છે. માટે તમે બચરહિત તથા શંકારહિત થઈને જાઓ. અને અમારો સંદેશો દમયંતીને જરૂર કહો. આ પ્રમાણે દેવોનું વચન સાંભળી નળરાજા દમયંતીના આવાસ. યાને મહેલમાં ગયા. અને તે નળરાજાને ફક્ત દમયંતીએજ જોયા. જોતાંની વારજ દમયંતી કહે છે.

દમયંતી કહે છે કે—પ્રીતીને ઉત્પન્ન કરનાર દેવના સમાન હે વીર તમે કોણ છો ? શા માટે આવ્યા છો ? અને કેમ તમોને કોઈ જોઈ શકયું નહિ ? હે પાપરહિત ! મારા મહેલને સારી રીતે રક્ષણ કરવામાં આવ્યો છે અને રાજા પણ પોતાના હુકમો પાલન કરવામાં ઉચ્ચ છે. અર્થાત્ આ પ્રમાણે હોવાથી કોઈ પણ મનુષ્ય મારા મહેલમાં દાખલ થઈ શકે નહીં એવો પાકો બંદોબસ્ત હોવા છતાં તમે શી રીતે આવ્યા તે હું જાણવા માગું છું તે આપ જણાવો.)

નળ રાજા કહે છે—હે કલ્યાણિ તું મને નળરાજા જાણુ. અને દેવના દૂત તરીકે અહિંઆ હું આવ્યો છું.

ઈંદ્ર, અગ્નિ, વરુણ અને યમ એમ ચાર દેવો આવ્યા છે. અને તે તને મેળવવાની ઈચ્છા રાખે છે. તેઓમાંથી જમે તે એક દેવને તું પતિ તરીકે પસંદ કર. તેમના પ્રભાવથીજ હું આ મહેલમાં ઢાખલ થઈ શક્યો છું અને મને કોઈ પણ જોઈ શક્યું નહિ. તે તેમનોજ પ્રભાવ છે. ઢાખલ થતાં મને કોઈએ જોયો નથી અને તેથીજ કોઈએ મારો અટકાવ કર્યો નથી. દેવોએ આ કામને માટે મને મોકલ્યો છે. અને તેમના મોકલવાથી હું અત્રે આવ્યો છું હવે આ સમાચાર સાંભળી તમારી ઈચ્છા હોય તેમ કરો.

Stanza 3.

સા નમસ્કૃત્ય દેવેભ્યઃ પ્રહસ્ય નલમબ્રવીત્ ।
 પ્રણય સ્વ યથાશ્રદ્ધં રાજન્ કિં કરવાણિતે ॥ ૧ ॥
 અહં ચૈવહિ યજ્ઞાન્યન્યન્મમાસ્તિ વસુ કિંચન ।
 તત્સર્વં તવ વિસ્તર્યં કુરુ પ્રણયમીશ્વર ॥ ૨ ॥
 હંસાનાં વચનં યત્તુ તન્માં દદ્ધતિ પાર્થિવ ।
 ત્વત્કૃતેહિમયા વીર રાજાનઃ સંનિપાતિતાઃ ॥ ૩ ॥
 યદિત્વં ભજમાનાં માં પ્રત્યાઝ્યાસ્યસિમાનદ ।
 વિષમગ્નિં જલં રજ્જુમાસ્થાસ્યે તવકારણાત્ ॥ ૪ ॥
 એવમુક્તસ્તુ વૈદર્ભ્યાં નલસ્તાં પ્રત્યુવાચહ ।

[હમયંતીએ નળ રાજાના વચનો સાંભળ્યા. દેવોએ મોકલેલો સંદેશો સાંભળી હમયંતીએ પોતાના મન સાથે વિચાર કરી નળ રાજાને પોતાનો કરેલો નિશ્ચય જણાવવા નળ રાજાને કહેવા લાગી.]

હમયંતી કહે છે—હમયંતી દેવોને નમસ્કાર કરી નળ રાજાને સ્મિતવદનથી આ પ્રમાણે કહે છે. હે રાજા મારા તરફ તમારી શ્રદ્ધા સુજળ સ્નેહ કરો. અર્થાત મારા તરફ તમારે પૂર્ણ પ્રીતિ કરવીજ જોઈએ. એમાં જરા પણ શક અથવા કચોશ રાખવાની કાંઈપણ જરૂર નથી. આનુંજ નામ ખરેખર પ્રેમની કસોટી છે. મારા કરેલા નિશ્ચયમાંથી હું ડગવાની નથી. મારો નિશ્ચય અડગ છે. અર્થાત હું તમનેજ પતિ તરીકે વરી ચુકેલી છું એમ તમારે ચોક્કસ માનવું, હે રાજા? મારે તમારે માટે શું કરવું? તે આપ ફરમાવો. (હું તમારી આજ્ઞાનું પાલન કરવાની રાહ જોઈ રહી છું અને તે કરવાને તત્પર છું.) હું અને બીજી જે કાંઈ માફ છે અને માફ ધન વિગેરે જે કાંઈ છે તે સર્વ તમને હું અર્પણ કરી ચુકી છું એમ ચોક્કસ તમે માનો અને મારા ઉપર હે મારા હૃદયેશ્વર તમે પ્રીતી રાખો. હે રાજા હંસોનું વચન અને તે પ્રમાણે વર્તવા કરેલી મારી પ્રતિજ્ઞા તે મને યાદ આવે છે. એટલે તમારા તરફની મારી પસંદગી અને નિશ્ચય હંસોના વચનનું ભાન કરાવે છે માટે હે મહીપતી હું તમનેજ સર્વ અર્પણ કરી ચુકી છું માફ તન મન અને ધન આપ જ છો. એવું હું માનું છું. અને એજ મેં સમજ પુર્વક અર્થાત પુદ્ધિપુર્વક નિશ્ચય કર્યો છે. (આવા નિશ્ચયવાળી મને હે રાજા તમે અનાદર કરી શકવાને સમર્થ યાને યોગ્ય નથી.) (અર્થાત તેમ કરવું એ તમારા જેવાને છાજે નહીં માટે હું કહું છું કે) હું કે જે તમનેજ સર્વ-સ્વ ગણું છું એવી મને તમે જો ત્યજશો એટલે કે મારી

તમારા પ્રત્યેની સ્વામી ભક્તીનો જો તમારા જેવા યોગ્ય પુરૂષ તરફથી અનાદર કરવામાં આવશે. તો મારે વિષ (ઝેર) અગર અગ્નિ કાંતો જલ અગર દોરડાનું શરણ લેવું પડશે. અને તેની જવાબદારી તમારી ગણાશે. અર્થાત્ તમારે માટે જ (તમે અનાદર કરશો તો) જલમાં દેહ ત્યાગ કરીશ કાં તો ઝેર ખાઈશ અગર અગ્નિમાં મારા દેહને ખાળી મુકીશ અગર ફાંસો ખાઈ દેહનો ત્યાગ કરીશ આવો મારો દૃઢ સંકલ્પ છે. (અર્થાત્ તમારા સિવાય હું જીવવાની ઇચ્છા કરતી નથી. તમેજ મારા પતિ એમ મેં નિશ્ચય કરેલો છે. માટે તમારે મને પત્ની તરીકે સ્વીકારવી જ જોઈએ. એ હું આપને ફરી ફરીને કહું છું પ્રીતીના દાન એકજ વખત થાય છે અને સંતો પોતાના કરેલા સંકલ્પમાંથી કદી પાછા ફરતા નથી તેજ પ્રમાણે મનથી મેં કરેલો નિશ્ચય મેં આપને વાણી દ્વારા સંભળાવ્યો. અને તેજ સંકલ્પને હવે આચરણમાં મુકવોજ જોઈએ એ પ્રમાણે તત્ત્વ દર્શિઓનો મત છે). આ પ્રમાણે મારી મનોવૃત્તિ છે. માટે તમારે તેનો યોગ્ય વિચાર કરવો જોઈએ. હવે હું તો તમને સર્વસ્વ અર્પણ કરી ચુકી છું માટે સઘળી જવાબદારી હવે તમારે શીર છે.

આ પ્રમાણે દમયંતીના વચનો સાંભળી નળ રાજા વિચાર કરવા લાગ્યો. અને સ્વગત્ કહે છે કે, શું દમયંતીની મારા પ્રત્યેની અથાગ પ્રીતી અને મારા માટે તેનો શુદ્ધ પ્રેમ આવી દમયંતીનો મારાથી ત્યાગ કેમ થઈ શકે ? પણ અત્યારે તો હું દેવોનો સંદેશો કહેવા જ આવ્યો છું માટે મારી ફરજ મારે પ્રમાણિકપણે બજાવવીજ જોઈએ.

એટલે મારા સ્વાર્થની ખાતર હું કંઈ કરી શકુંજ નહીં. કારણ કે સંત પુરૂષો પોતાના સ્વાર્થને બાબુએ રાખી પારકાનું કામ કરે છે. અને તેજ સંત પુરૂષો છે, અને જેઓ પોતાના સ્વાર્થને સાધી પારકાનું બહું કરે છે. તે મધ્યમ વર્ગના છે માટે મારે તો સંતોના માર્ગને અનુસરવું જ જોઈએ. અર્થાત્ દેવોનું કામ કરવાને મેં વચન આપેલું છે માટે મારે પ્રમાણિકપણે તે કામ કરવું જોઈએ. આવો મનથી વિચાર કરી નળરાજા દમયંતીને કહે છે—

Stanza 4.

તિષ્ઠત્સુ લોકપાલેષુ કથં માનુષ મિચ્છસિ ॥ ૫ ॥

યેષામહં લોકકૃતામીશ્વરાણાં મહાત્મનામ્ ।

ન પાદરજસા તુલ્યો મનસ્તેષુ પ્રવર્તતામ્ ॥ ૬ ॥

વિમ્પિયં હ્યાચરન્મર્ત્યો દેવાનાં મૃત્યુમિચ્છતિ ।

ત્રાહિ મામનવઘાંગિ વરયસ્વ સુરોત્તમાન્ ॥ ૭ ॥

વિરજાંસિ ચ વાસાંસિ દિવ્યાશ્ચિત્રાઃ સ્વજસ્તથા ।

ભૂષણાનિ ચ મુખ્યાનિ દેવાન્પ્રાપ્યતુ ઁશ્વ વૈ ॥ ૮ ॥

ય ઇમાં પૃથિવીં કૃત્સ્નાં સંક્ષિપ્ય ગ્રસતે પુનઃ ।

હુતાશમીશં દેવાનાં કા તં નવરયેત્પતિમ્ ॥ ૯ ॥

યસ્ય દંઢમયાત્સર્વે ભૂતગ્રામાઃ સમાગતાઃ ।

ધર્મમેવાનુરુદ્ધ્યંતિ કા તં નવરયેત્પતિમ્ ॥ ૧૦ ॥

ધર્માત્માનં મહાત્માનં દૈત્યદાનવમર્દનમ્ ।

મહેન્દ્રં સર્વદેવાનાં કા તં નવરયેત્પતિમ્ ॥ ૧૧ ॥

ક્રિયતામવિશ્વકેન મનસા યદિ મન્યસે ।

વરુણં લોકપાલાનાં સુદૃઢાક્યમિદં શૃણુ ॥ ૧૨ ॥

નિષધે નૈવમુક્તાસા દમયંતી વચોઽબ્રવીત્ ।

સમાપ્તાભ્યાં નેત્રાભ્યાં શોકજેનાથવારિણા ॥ ૧૩ ॥

દેવેભ્યોહં નમસ્કૃત્ય સર્વેભ્યઃ પૃથિવીપતે ।

વૃણેત્વામેવમર્તારં સત્યમેતદ્ બ્રીવીમિતે ॥ ૧૪ ॥

નલરાબ કહે છે—આ જગતના પાલક એવા દેવો કયાં અને કયાં એક મૃત્યુલોકનો મનુષ્ય એવો હું. એક બાબુ દેવો અને બીજી બાબુ હું એક મનુષ્ય. એ બંનેમાં તમે મનુષ્યને કેમ પસંદ કરો છો? જેના પગની રજ બરાબર પછી હું નથી તો તેવા દેવો આગળ હું કેાણ માત્ર? માટે તમારે દેવો તરફ મન વાળવું જોઈએ. દેવોનું અગ્રિય કરનાર અર્થાત્ દેવથી પ્રતીક્ષણ વર્તનાર માનવી કદી સુખ પામતોજ નથી. અર્થાત્ વિનાશનેજ પામે છે. હે સર્વાંગ સુંદરી મને બચાવ (દેવોથી મારી રક્ષા કરો) ઉત્તમદેવોને તમે પસંદ કરો દેવોના વચ્ચે તેમજ બૂધણે અમર અવિનાશી છે. જ્યારે મનુષ્ય અને તેના બૂધણે અને સમૃદ્ધિ નાશવંત છે તો સમજી માણસે દેવોની પસંદગી કરવી જોઈએ. કયાં દિવ્ય દેવોની સમૃદ્ધિ અને કયાં મારો માનવ વલવ? મારો વૈલવ અને માફ શરીર સધળું નાશવંત અને દેવો જે અમર છે તેમનો વલવ પણ તેવોજ તેમની બરોબરી મારાથી કેાંઈપણ રીતે થઈ શકેજ નહીં આ પ્રમાણે તક્ષાવત છે માટે હે હમયંતી તારી મનોવૃત્તિ દેવો તરફજ જવી જોઈએ અગ્નિદેવ જે મહાન દેવ છે અને આખી

પૃથ્વીને એકજ ગ્રાસમાં ગળી જાય એવી અગાધ શક્તિ-
વાળા અગ્નિદેવને કંઈ સ્ત્રી પતિ તરીકે સ્વીકારે નહીં ?
તેમજ ચમરાજ કે જેના ભયથી પાપી લોકો પશુ પાપ
કરતા હરે છે અને સન્માર્ગે જાય છે. એવા ચમરાજને
કંઈ સ્ત્રી પતિ તરીકે સ્વીકારે નહીં ? વળી ઇંદ્રદેવ જેને
દેવોના ઇંશ કહેવામાં આવે છે અને જે દાનવના મઠને
ઉતારનાર એવા વીર અને પરાક્રમી ઇંદ્રદેવને કંઈ સ્ત્રી પતિ
તરીકે સ્વીકારે નહીં ? તેમજ મારી સુચના સુજળ લોકના
પાળક એવા વરુણદેવ તરફ જો તમારી ઇચ્છા હોય તો તે
સુજળ વરુણને પશુ પસંદ કરી શકે છે. આ પ્રમાણે મેં
મારા વિચારો જણાવ્યા હવે તમોને ઠીક અને યોગ્ય લાગે
તેમ કરશો. આ પ્રમાણે નળના વચન સાંભળી દમયંતી
ગદ્ગદિત થઈ અને નળને કહેવા લાગી કે હું દેવોને
નમસ્કાર કરી કહું છું કે હે નળરાજ ! પતિ તરીકે હું તમને
સ્વીકારીશ. આ મારી સત્ય પ્રતિજ્ઞા છે.

Stanza 5.

તામ્રવાચ તતો રાજા વેપમાનાંકૃતાંજલિમ્ ।

દૌત્યેનાગત્ય કલ્યાણિ તથા ભદ્રેવિધીયતામ્ ॥૧૫॥

કથમહં પ્રતિશ્રુત્ય દેવતાનાં વિશેષતઃ ।

પરાર્થે યત્નમારમ્ભ્ય કથં સ્વાર્થં મિહોત્સહે ॥ ૧૬ ॥

एष धर्मो यदि स्वार्थो ममापि भविता ततः ।

एवं स्वार्थं करिष्यामि तथा भद्रं विधीयताम् ॥ ૧૭ ॥

ततो बाष्पाकुलां वाचं दमयंति शुचिस्मिता ।

प्रत्याहरन्ती शनकैर्नलं राजानमब्रवीत् ॥ ૧૮ ॥

આ પ્રમાણે હમયંતીના વચનો સાંભળી નળરાજ હમયંતીને કહે છે. નળરાજ કહે છે—હે કલ્યાણી હું કૃત તરીકે આવ્યો છું માફ કામ અર્થાત્ દેવનો સંદેશો મેં સંભળાવ્યો હે ભદ્રે તમને ઠીક લાગે તેમ કરો. ણીભાનું કામ કરવાનું કદા પછી અને તેમાં વળી આતો ખાસ દેવોનું કામ કરવાનું મેં કહેલું તે કામ કરવામાં મારાથી બનતા તમામ પ્રયાસો મારે કરવાજ જોઈએ પારકાનું કામ માથે લોધા પછી મારાથી સ્વાર્થ કેમ કરાય ? (અર્થાત્ સ્વાર્થનો ત્યાગ કરવો જ જોઈએ). છતાં જો તમારા કહેવા મુજબ કરવામાં જો ધર્મ અનુકુળ છે એમ હોય તો ધર્મવાળો સ્વાર્થ સાધવો જોઈએ અને ધર્મને અનુકુળ વર્તન કરવામાં મારો કોઈપણ પ્રકારે વાંધો નથી. અર્થાત્ ધર્મ વિરુદ્ધ મારે સ્વાર્થ સાધવો નથી યાને સ્વાર્થ સાધવામાં પણ ધર્મજ છે. એવો સ્વાર્થ કરવામાં હું તમારા મતને ટેકો આપું છું મને દોષ લાગે નહીં અને ધર્મમાં રહી તમોને અનુકુળ આવે તે પ્રમાણે તમો વર્તો. આ પ્રમાણે નળરાજએ કહ્યું ત્યારે હમયંતી નળને કહે છે—

Stanza 6.

ઉપાયોઽયં મયાદૃષ્ટો નિરપાયો નરેશ્વર ।

येन दोषो न भविता तव राजान्कथंचन ॥ १९ ॥

त्वंचैवहि नरश्रेष्ठ देवाद्येन्द्र पुरोगमाः ।

आयान्तु सहिताःसर्वे मम यत्र स्वयंवरः ॥ २० ॥

ततोहं लोकपालानां संनिधौत्वां नरेश्वर ।

वरयिष्ये नरव्याघ્ર नૈવં दोषो भविष्यति ॥ २१ ॥

દમયંતી કહે છે—હે નરેશ્વર તમને દોષ લાગે નહીં એવો ઉપાય મને સુઝ્યો છે તે ઉપાય હું તમને કહું છું તે તમે સાંભળો. હે નરશ્રેષ્ઠ તમે તેમજ ઈંદ્ર આદિ સર્વ દેવો જ્યાં મારો સ્વયંવર થવાનો છે ત્યાં આવજો. દેવોની સમક્ષ હે રાજા હું તમોને વરમાળ આરોપીશ અને તેમ કરવાથી તમોને દોષ લાગશે નહીં. (અર્થાત્ સઘળી જવાબદારી મારી ગણાશે. દેવો તમારી બૂલ યાને દોષ કાઢી શકશે નહીં.)

[આ પ્રમાણે વચન સાંભળી નળરાજા ત્યાંથી પાછા ફર્યો. પછી દેવોને મળ્યા, દેવોએ પુછ્યું કે તમે જઈ આવ્યા ? ત્યારે નળરાજાએ બનેલી તમામ હકીકત કહી સંભળાવી. દેવો પોતે નળરાજાની આ સત્ય હકીકત સાંભળી મનમાં પ્રસન્ન થયા અને તેના કામ ઉપર રાજી થયા. પછી આ ચાર દેવો સ્વયંવરમાં આવ્યા. દમયંતી સ્વયંવરની સભામાં વરમાળા લઈને આવી તેને જોતાંજ સર્વ રાજાઓ ચક્રિત થઈ ગયા અને એક બીજા સાથે બોલવા લાગ્યા. કે શું દિવ્ય સ્વરૂપ, શું કાંતિ. આ સ્વરૂપ અને આ કાંતિ અદ્વિતીય જ અને અવર્ણનીય છે. નળરાજાની શોધમાં દમયંતી સ્વયંવરની સભામાં ફરે છે. ત્યાં એક નળને બહલે પાંચ નળને તેણે જોયા જેથી તેને ખાત્રી થઈ કે ચાર દેવોએ નળનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે હવે નળરાજાને શી રીતે ઓળખવો એ મુંઝવણમાં દમયંતી પડી. દેવોના લક્ષણો જોવા માટે પણ પ્રયાસ કર્યો તેમાં પણ નિષ્ફળતા મળી. પછીથી દેવોનું શરણ લેવાનો મન સાથે નિશ્ચય કર્યો અને મનથી દેવોને નમસ્કાર કરી આ પ્રમાણે કહેવા લાગી કે]

Stanza 7.

હંસાનાં વચ્ચનં શ્રુત્વા યથામે નૈષધો વૃતઃ ।
 પતિત્વે તેન સત્યેન દેવાસ્તં પ્રદિશંતુમે ॥ ૧૭ ॥
 મનસા વચ્ચસા ચૈવ યથા નાભિચરામ્યહમ્ ।
 તેન સત્યેન વિષુષા સ્તમેવ પ્રદિશંતુમે ॥ ૧૮ ॥
 યથા દેવૈઃસમે ભર્તા વિહિતો નિષધાધિપઃ ।
 તેન સત્યેન મે દેવા સ્તમેવ પ્રદિશંતુમે ॥ ૧૯ ॥
 યથેદં વ્રતમારબ્ધં નલસ્યારાધને મયા ।
 તેન સત્યેન મે દેવા સ્તમેવ પ્રદિશંતુમે ॥ ૨૦ ॥
 સ્વં ચૈવ રૂપં કુર્વન્તુ લોકપાલા મહેશ્વરાઃ ।
 યથાઽહમભિજાનીયાં પુણ્યશ્લોકં નરાધિપમ્ ॥ ૨૧ ॥

હંસોનાં વચ્ચન સાંભળ્યા પછી મેં નળરાજને પતિ તરીકે સ્વીકાર્યો છે. એ વાત સત્ય છે. તો તે સત્યના પ્રભાવથી હે દેવો તમે નળરાજ મને દેખાડો.

મન અને વાણીથી હું નળરાજને જ વરી ચુકી છું. એ વાત જો સત્ય હોય તો હે દેવો તમે મને નળના દર્શન કરાવો. (અર્થાત્ હું મન અને વાણીથી નળરાજ સિવાય બીજા કોઈનું સ્મરણ કરતી નથી.)

મારા પતી તરીકે નળરાજને જ દેવોએ નિર્માણ કરેલો છે. આ વાત જો સત્ય હોય તો તે સત્યના પ્રભાવથી પણ હે દેવો તમે મને (મારા પતિ) નળરાજ જોળખાવો.

નળરાજને સત્કાર કરવાનો મારો સત્ય ઇરાદો હોવાથી જ આ સ્વયંવરની સભા સ્થવામાં આવી છે. આ

ળીના જો સત્ય હોય તો તે સત્યના આધારે હે દેવો તમે મને નળરાજાનાં દર્શન કરાવો.

જગતનું પાલન કરનાર મહાન દેવો તમે તમારૂં સ્વરૂપ ધારણ કરો, જેથી હું પુણ્ય શ્લોક એવા નળ રાજાને ઝોળખી શકું.

આ પ્રમાણે હમયંતીની વાણી સાંભળી દેવોએ પોતા- પોતાના સ્વરૂપ ધારણ કર્યા અને જ્યારે તે પ્રમાણે દેવોને સ્વસ્વરૂપમાં જોયા. પૃથ્વીથી અદ્ધર તેમજ જેમના ગળામાં પહેરેલા હાર સુકેમળ અને સુગંધીવાળા અને કાયમ લીલા (કરમાય નહીં તેવા.) તેમજ જેમની આંખો ફરકતી નથી એવા ચિન્હવાળા તે દેવોને હમયંતીએ ઝોળખ્યા. પછીથી માનસીક શુદ્ધ ભાવથી તેમની સ્તુતિ કરી. દેવોએ પણ તેની સ્તુતિ સાંભળી નળરાજા પ્રત્યેનો તેનો શુદ્ધ પવિત્ર પ્રેમ જોઈ દેવો તેના શુદ્ધ સાત્વીક જીવનની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. અને નળ તેમજ હમયંતી બંન્ને એક બીજાને યોગ્ય જ છે. એમ વિચાર કરી દેવો પોતાના સ્વરૂપ ધારણ કરી હમયંતીને દર્શન આપ્યા. કે તરત જ હમયંતી નળરાજાને ઝોળખી શકી અને પોતાના મનથી માનેલા એવા નળરાજાના ગળામાં પ્રીતીપુર્વક હારમાળા પહેરાવી. આ પ્રમાણે થતાં જ સર્વ રાજાઓ હા હા એમ જુઓ પાડવા લાગ્યા અને દેવો વીગેરે સાફ થયું એમ વચ્ચેના કહેવા લાગ્યા. પછીથી નળરાજા હમયંતીને કહેવા લાગ્યા કે—

હે હમયંતી ! દેવોની રૂબરૂમાં પણ તેં મને પતિ તરીકે સ્વીકાર્યો છે. જેથી અત્યારે દેવોની સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા

કરી કહું છું. કે હું તારોજ થઈશ અને જ્યાં સુધી મારા હેઠમાં પ્રાણ રહેશે ત્યાં સુધી હું તારા જ ઉપર સાથો સ્નેહ રાખીશ. (અર્થાત્ મારૂ હૃદય તારા સિવાય હું બીજા કોઈને પણ અર્પણ કરીશ નહીં). આ મારી પણ સત્ય પ્રતિજ્ઞા છે. આ પ્રમાણે બંને જણાં એક બીજા ઉપર પરસ્પર પ્રીતિ દાખવીને પછી ઇંદ્રઆદિ સર્વ દેવ-તાનું માનસીક પુજન કરી તેમના શરણે ગયા. દેવો પણ તેમનું આવું પ્રસંશા યોગ્ય વર્તન જોઈ ઘણા પ્રસન્ન થયા અને તે દેવોએ નળરાજાને નીચે પ્રમાણે આઠ વરદાન આપ્યાં.

Stanza 8.

પ્રત્યક્ષદર્શનં યજ્ઞે ગતિં ચાનુત્તમાં શુભામ ॥ ૩૫ ॥

નૈષધાય દદૌ શક્રઃ પ્રીયમાણઃ શચીપતિઃ ॥

અગ્નિરાત્મ ભવં પ્રાદાદ્યત્ર વાંછતિ નૈષધઃ ।

લોકાનાત્મપ્રમાંશ્ચૈવ દદૌતસ્મૈ હુતાશનઃ ॥ ૩૬ ॥

યમસ્ત્વન્નરસં પ્રાદાદ્દર્મે ચપરમાં સ્થિતિમ્ ।

અપાંપતિરપાં ભાવં યત્ર વાંછતિ નૈષધઃ ॥ ૩૭ ॥

ઘ્રજશ્ચોત્તમગંધાદ્યાઃ સર્વે ચ મિથુનં દદુઃ ।

વરાનેવ પ્રદાયાસ્ય દેવાસ્તે ત્રિદિવં ગતાઃ ॥ ૩૮ ॥

ઇંદ્રદેવે પ્રસન્ન થઈને નૈષધને વરદાન આપ્યું કે—યજ્ઞમાં હું સાક્ષાત્ દર્શન આપીશ. (પ્રત્યક્ષ હાજર થઈશ.) અને બીજાં એ કે તમારી પરમ ગતી થશે. (અર્થાત્ શુભગતિ શેળવશે). અગ્નિદેવે કદાં કે મારા સમાન તમારું તેજસ્વી

સ્વરૂપ અને જ્યારે તમારે મારી જરૂર પડે ત્યારે ત્યારે તમારી ઇચ્છા મુજબ હું હાજર થઈશ. ચમરાબાબાએ નળરાબાને રસોઈમાં નિપુણતા અર્થાત્ પાકશાસ્ત્રમાં તમે પ્રવીણ થશો. તેમજ ધર્મમાં તમે પરમ પ્રીતિવાળા થશો. વરૂં-જુદેવે વરદાન આપતાં કહ્યું કે તમારી ઇચ્છા મુજબ જ્યારે અને જ્યાં મને યોલાવશો ત્યાં હું તરતજ હાજર થઈશ. અને વળી કુલને સ્પર્શ કરશો કે તરતજ તે કુલો અસલ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થશે. અને સુગંધી વાળા અને લીલાછમ થઈ જશે. આ પ્રમાણે પ્રસન્ન થઈને દરેક દેવે વરદાન આપ્યાં. અને વરદાન આપીને તે દેવો સ્વર્ગમાં ગયા.

[દેવો સ્વયંવર પુરો થયા પછી સ્વર્ગમાં જતા હતા, તે વખતે રસ્તામાં તેમને કલ્લી અને દ્વાપર મળ્યા. ઈંદ્રે કલ્લિને દ્વાપરની સાથે જોઈને પુછ્યું કે તમે ક્યાં જાઓ છો ? કલ્લિ ઈંદ્રને કહે છે કે હમયંતીના સ્વયંવરમાં અમે જઈશું. ત્યારે ઈંદ્રે હસીને કહ્યું કે તે સ્વયંવર તો પુરો થયો છે, અને અમારી રૂબરૂમાં ચાને સાક્ષીથી હમયંતી નળરાબાને વરી અર્થાત્ પરણી ચુકી છે. આ પ્રમાણે સાંભળતાં કલ્લી ગુસ્સામાં આવી દેવોને કહેવા લાગ્યો, કે દેવોની સમક્ષ મનુષ્યને પતિ તરીકે પસંદ કરનાર હમયંતીને પીડા કરીશ ચાને દુઃખ આપીશ. આ પ્રમાણે કલ્લિનું વચન સાંભળી દેવોએ કલ્લિને કહ્યું કે અમારી સંમતિથીજ આ કામ હમયંતીએ કર્યું છે. અને નળરાબા જેવા સદ્ગુણી રાબાનો હમયંતી આશ્રયલે તેમાં કાંઈ નવાઈ નથી. નળ પોતે સત્યવાદી (દૃઢ વ્રત) ધૃતિ માન-જ્ઞાની-જીતેન્દ્રિય છે,

એમ અમેએ તેની પરીક્ષા કરી, અને ખાત્રી કરી છે. એવા નળરાજને જે દુઃખ આપવાની વૃત્તિ રાખશે તે જરૂર પોતેજ દુઃખનો ભોક્તા થશે એમ અમારો મત છે. અને તે પ્રમાણે હે કલિ અમે તને કહીએ છીએ. માટે એવા સદ્ગુણી નળરાજને દુઃખી કરવાનો વિચાર માંડી વાળ. આ પ્રમાણે કહી દેવો સ્વર્ગમાં ગયા. કલિ દ્રાપરને કહેવા લાગ્યો કે મારા કાંધને ઢાળી શકવાની મારામાં શક્તિ નથી. માટે હું તો જરૂર માફ ધાર્યું કરીશ. અને એ દ્વંપતીને દુઃખી કરીશ. તું મને તેમ કરવામાં જરૂર મદદ આપજે.

આ પ્રમાણે બંન્નેએ એક બીજા સાથે ગોઠવણ કરી જ્યાં નળરાજ રહેતો હતો ત્યાં આવ્યા. પ્રવેશ કરવાની ઈચ્છાથી કલિ ત્યાં ઘણો વખત રહ્યો પણ નળ રાજમાં પ્રવેશ કરી શક્યો નહીં. એમ કરતાં બાર વર્ષો વીતી ગયા, પછી એક વખતના સમારંભમાં નળરાજ સંધ્યા સમયે પોતાના પગને જલથી પવિત્ર કરવાનું ભુલી જતાંજ કલિએ તેમના શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો. અને તરતજ પુષ્કરની પાસે જઈને કહેવા લાગ્યો કે તું નળ રાજની પાસે જા અને દ્યુત રમ અમે તને તેમાં મદદ કરી છુતાડીશું. અને નળરાજનું રાજ્ય અપાવીશું. આ પ્રમાણે પુષ્કરને કહી તેને તેડી લાવ્યા. જેમાં કલિએ પ્રવેશ કર્યો છે, એવો નળરાજ સદ્ગુણી હોવા છતાં અને જ્ઞાની છતાં પરવશ બની પુષ્કરની સાથે દ્યુત રમવાની માગણીનો સ્વીકાર કર્યો, અને તેનો સમય પણ નક્કી કર્યો. તે દ્યુતની રમતમાં હિરણ્ય તેમ સુવર્ણના તમામ અલંકારો તેમજ સુવર્ણ

વાહનો રથ વીગેરે તેમજ ઘોડા વીગેરે તમામ વસ્તુઓ નળરાજ હારી ગયો. (અર્થાત્ પુષ્કરની સર્વ પ્રકારે છૂત થઈ) કલિના પ્રવેશથી નળરાજ છૂત રમવામાં ઉન્મત્ત બન્યો અને તેને કોઈપણ રોકી શક્યું નહીં. તેને રોકવાને માટે પ્રજાજનો મંત્રીઓની સાથે આવ્યા. અને સારથિએ આવી દમયંતીને સમાચાર કહ્યા કે પ્રજા તેમજ પ્રધાનો રાજાને મળવા આવ્યા છે. માટે રાજાને ખબર આપો આ સમાચાર દમયંતીએ નળને કહ્યા પછી છૂત રમવામાં મશગુલ બનેલા નળરાજાએ કલિના પ્રભાવથી ધર્મજ્ઞ હોવા છતાં દમયંતીના વચન સાંભળવાની દરકાર કરી નહીં. આંખમાં આંસુ આવ્યાં, અને દમયંતી નળને ફરીથી કહે છે કે મહેલના દ્વાર ઉપર પ્રજાના લોકો તેમજ પ્રધાનો આવ્યા છે, તેમને તમારે દર્શન આપવા જોઈએ, અને જેઓ તમને મળવા આવ્યા છે, તેમને મળવાની રજા આપો આ પ્રમાણે કહેવા છતાં પણ નળ રાજાએ કાંઈ પણ જવાબ આપ્યો નહિ, તેથી સર્વે લોકો નિરાશ થઈ પાછા ગયા. દમયંતીને નળરાજાની હાર થાય છે, પુષ્કરની છૂત થઈ છે, એવી ખબર પડતાં સમય સુચકતા વાપરી તેણે પોતાના બંને બાળકોને રથમાં બેસાડી મોસાળ મોકલાવી દીધા નળે સર્વસ્વ ખોયું પુષ્કરને રાજ્ય મદ્યું અને નળ રાજાની પાસે કાંઈ પણ રહ્યું નહિ. સર્વનો માલીક પુષ્કર બન્યો. નળરાજાએ પોતાના શરીર ઉપરના તમામ અલંકારો ઉતારી આપ્યા અને પહેરેલા વસ્ત્રો વનમાં જવા નીકળ્યા—દમયંતી પણ તેમની જોડે વનમાં ચાલી નીકળી.

દુર્જન એવા કલિએ નળરાજાની અંદર પ્રવેશ કરો

આ પ્રમાણે નળરાજને હરાવ્યો. અને સર્વ સુખ અને સમૃદ્ધિનો નાશ કર્યો. સાધુનાં દુર્જનો બચમ્ પાપરહિત પુણ્યશાળી જીવોને પણ દુઃખ આવે છે. ચઢતી અને પડતી એ વિધિના ખેલ છે. જ્યાં તડકો છે ત્યાં છાંયડો આવે છે. સુખ પછી દુઃખ અને દુઃખ પછી સુખ. દિવસ પછી રાત અને રાત્રિ પછી દિવસ. આ સંસારમાં અનાદિ કાળથી આલ્યાજ કરે છે, જેનો ઉદ્ધય છે. તેનો અસ્ત છે. જેને જનમ છે. તેને મરણ છે. આ પ્રમાણે સંસાર ચક્ર આલ્યા જ કરે છે. ભાવિ મિથ્યા થતું નથી.

નળ અને હમયંતીએ દક્ષ જલાહાર કરીને જ વનમાં ત્રણ દિવસ પસાર કર્યા કારણ કે તેમને બીલકુલ આહાર મળ્યો નહિ ક્ષુધાથી તેઓ પીડાવા લાગ્યા તેથી ક્ષુધાની શાંતિ માટે વિચાર કર્યો અને આસપાસ નજર ફેરવી તો પક્ષીઓ તેમની નજરે પડ્યા તેમને પકડવાની ઇચ્છાથી નળરાજએ તે પક્ષીઓ ઉપર લુગડુ નાંખ્યું અને જેવો નળરાજ તે પક્ષીઓને તે વસ્ત્ર વડે પકડવા બાંધ્ય છે તેવાજ તે પક્ષીઓ વસ્ત્ર લઇને આકાશમાં ઉડી ગયા. અને કહેવા લાગ્યા તારૂં રાજ્ય અને સમૃદ્ધિનો નાશ કરનાર અમેજ છીએ અને તારા વસ્ત્રનું હરણ કરવાની ઇચ્છાથીજ અમે પક્ષીઓ થઇને અત્રે આવ્યા છીએ આ પ્રમાણેની નિંહુર કરવાળી સાંભળી નળરાજ ખુબ ચિંતાતુર થયો અને દૈવ પ્રતિકૂળ છે એમ માની મનમાં ધીરજ ધારણ કરી વનમાં પોતાની પત્ની સાથે ચાલવા લાગ્યો.

વનમાં ચાલતાં નળરાજ (જેના શરીરમાં કળીએ

પ્રવેશ કર્યો છે.) તે અનેક વિચારો કરે છે સુખ અને દુઃખ આવે છે અને જાય છે સુખ અને દુઃખ કાયમ ટકતાં નથી અર્થાત્ નાશવંત છે. દુનિયાની તમામ સમૃદ્ધિ અસત્ ક્ષણિક છે. શરીર નાશવંત છે અને તેના સંબંધી સર્વ વસ્તુઓ ક્ષર છે. એકસરખા સુખના દીવસ કોઈના જતા નથી સુખ પશુ પ્રભાતે ઉગે છે સાંજે આથમે છે સુખનો ઉદય થતાં ચંદ્રનો અસ્ત થાય છે એકી વખતે એકનો ઉદય બીજાનો અસ્ત થાય છે. સુખ અને ચંદ્રની જ્યારે આ ગતિ છે તો પછી મનુષ્યને ચઢતી પડતી હોય એમાં શું નવાઈ? સુખમાં અભિમાન કરવું નહીં અને દુઃખમાં ઠરી જવું નહીં સાડ પ્રાપ્ત થતાં જે હર્ષને પામતો નથી અને અશુભને મેળવતાં જે શોક કરતો નથી તેજ સ્થિત-પ્રજ્ઞ છે. વિપત્તિમાં તેમજ સંપત્તિમાં સંત પુરૂષો સમાન રહે છે ઉદય વખતે પશુ સૂર્યનારાયણ રાતા હોય છે. અને અસ્ત વખતે પશુ તેવાજ હોય છે. સુખમાં છલકાઈ જવું જોઈએ નહિ તેમ દુઃખ વખતે હિંમત હારવી નહિ આ પ્રમાણે સંત પુરૂષો પોતાનું જીવન ગાળે છે વિપત્તિ વખતે હિંમત અને વૈભવમાં ક્ષમા, સભામાં વકતૃત્વ શક્તિ યુદ્ધમાં શુર વીરતા આ ગુણો મહાત્મામાં હોય છે (આવા ગુણો હોય તેનેજ મહાત્મા કહેવાય.) સજ્જન પુરૂષો પોતાની સરળતાનો કદી ત્યાગ કરતા નથી અને દુર્જન પોતાની નિષ્કુરતા ત્યજતો નથી. કયાં નળરાજ જેવો સદગુણી રાજા અને કયાં દુષ્ટ કળિ દુષ્ટ દુષ્ટનો ભાવ ભજવતાં જરા પશુ કચાશ રાખતો નથી તેમ નળરાજ શાંતિથી દુઃખ સહન કરે છે. ઈશ્વરેચ્છા બલીયસી એમ

વિચારી દુઃખનો સામનો કરવોજ જોઈએ દુઃખ સહન કરવામાં જ માણસની ધીરજની કસોટી છે. દુઃખમાં હિંમત રાખી સજ્જન પુરૂષોના માર્ગે ચાલવુંજ જોઈએ કામ અને ક્રોધ ઉપર જે વિજય મેળવે છે તેજ ખરો સ્થિત પ્રજ છે. સુખ મળે તો હર્ષ અને દુઃખ પડે તો શોક આ પ્રમાણે હર્ષ ચાને શોકને વશ ડાલ્યો પુરૂષ થતો નથી. સુખ અને દુઃખ અને તેના પરિણામો નાશવંત છે મત-લબ્ધ કે કાયમ ટકતા નથી અર્થાત્ આ સંસારની સર્વ વસ્તુ ક્ષણિક ચાને નાશવંત છે. માટે ડાહ્યા પુરૂષે તેમાં મોહ રાખવો નહી. આ ક્ષણભંગુર દેહ તથા તેને અંગેની સર્વ વસ્તુનો ત્યાગ કરવોજ પડશે કારણ કે તે નાશવંત છે એટલે જરૂર નાશ પામવાનીજ છે તો તેના ઉપર આસક્તિ નહી રાખતાં સત્ અને અસત્નો વિવેક રાખી ધીરજ ધારણ કરી દુઃખનો સામનો કરી સુખ દુઃખને સમાન ગણી વિપત્તિમાં ધૈર્ય રાખવું એ પ્રત્યેકની ફરજ છે.

નળરાજાએ રાજ્યનો ત્યાગ કર્યો વૈભવ પણ સાથેજ ગયો. હમયંતી સિવાય તેમની સાથે કોઈ નથી સર્વ સમૃદ્ધિ ખલાસ થઈ છતાં ગુણવંતી હમયંતી રૂપી સમૃદ્ધિ તો પોતાની પાસેજ હતી આવી ગુણીયલ નારીને દુઃખ પડે છે. નળરાજા પોતે આ બાબતમાં (આકૃતમાં આવી પડેલો હોવાથી) કાંઈ પણ કરી શકે તેમ નથી અર્થાત્ દુઃખ સહન કરેજ છુટકે છે તેનો પ્રતિકાર થઈ શકે તેમ નથી. પણ મારે લીધે આવી સફ્તગુણી સ્ત્રી દુઃખ સહન કરે છે તે મારાથી જોવાતું નથી દુઃખ ભોગવવાને જે લાયક

નથી એવી પાપ રહિત સદાચરણી પતિવ્રતા પવિત્ર હમ-
ચંતી આ દુઃખને પ્રાપ્ત થઇ અને તેનું કારણ અર્થાત્
નિમિત્ત તેા હું પોતેજ છું.

રાજા આ પ્રમાણે પોતાના ઉપર આવી પડેલા દુઃખ
વિષે વિચાર કરી હમચંતીને કહેના લાગ્યા કે.

Stanza 9.

येषां प्रकोपादैश्वर्यात्प्रच्युतोऽहमनिन्दिते ।
प्राणयात्रां न विन्देयं दुःखितः क्षुधयान्वितः ॥ १८ ॥
येषां कृते न सत्कार मकुर्वन्मयि नैषधाः ।
इमे ते शकुना भूत्वा वासो भीरु हरन्तिमे ॥ १९ ॥
वैषम्यं परमं प्राप्तो दुःखितो गतचेतनः ।
भर्ततिऽहं निबोधेदं वचनं हितमात्मनः ॥ २० ॥
एते गच्छन्तिबहवः पन्थानो दक्षिणापथम् ।
अवंतीमृक्षवंतं च समतिक्रम्य पर्वतम् ॥ २१ ॥
एष विन्ध्यो महाशैलः पयोष्णी च समुद्रगा ।
आश्रमाश्च महर्षीणां बहुमूल फलान्विताः ॥ २२ ॥
एषपन्था विदर्भाणामसौ गच्छति कोसलान् ।
अतःपरं चदेशोऽयं दक्षिणे दक्षिणापथः ॥ २३ ॥
एतद्वाक्यं नलो राजा दमयन्ति समाहितः ।
उवाचासकुदार्तोहि भैमीमृद्दिश्य भारत ॥ २४ ॥
ततः साबाष्पकलया वाचा दुःखेनकर्षिता ।
उवाच दमयन्ती तं नैषधं करुणं वचः ॥ २५ ॥

નળરાબ કહે છે—જેના કોપથી માફ ઐશ્વર્ય ગયું
 ક્ષુધાતુર હોવા છતાં ક્ષુધાની શાંતિ કરી શકતા નથી.
 (અર્થાત્ જોરાક પણ મળતો નથી.) જેને લીધે પ્રબળનોએ
 મારો સત્કાર કયો નહિ તેઓજ અત્યારે પક્ષીઓનું
 રૂપ ધારણ કરીને મારા વસ્ત્રનું હરણ કરે છે આવી દુઃખી
 અવસ્થાને હું પ્રાપ્ત થયો છું અને શક્તિ પણ જતી રહી
 છે હવે હું કહું છું તે સાંભળો અહિંથી ઘણા રસ્તાઓ
 છે એક રસ્તેથી અવન્ટી જવાય છે બીજી બાજુએથી આ
 મહાન વિંધ્યાચળ પર્વત છે અને પયોળી નદી સમુદ્રને
 મળે છે પેલા સામે રૂપિઓના આશ્રમે છે. અને ત્યાં
 કળવાળા વૃક્ષો છે. આ રસ્તેથી વિદર્ભ દેશમાં જવાય છે
 અને આ કોસળદેશ જવાનો રસ્તો છે. કળિથી પીડાયેલા
 નળરાબએ આ વાત (વિદર્ભ દેશની) દમયંતીને અનેકવાર
 કહી. દમયંતીને ઉદેશીને અનેકવાર એકજ વાત (વિદર્ભ
 દેશની) કહેવામાં આવી ત્યારે દમયંતીના આંખમાં અશ્રુ
 આંચા અને તે નમ્ર વાણીથી રાબને કહેવા લાગી કે.

Stanza 10.

उद्वेजतेमे हृदयं सीदन्त्यंगानि सर्वशः ।

तव पार्थिव संकल्पं चिन्तयन्त्याः पुनः पुनः ॥ २६ ॥

हृतराज्यं हृतद्रव्यं विवस्त्रं क्षुच्छमान्वितम् ।

कथमुत्सृज्य गच्छेयमहंत्वां निर्जने वने ॥ २७ ॥

भ्रान्तस्य ते क्षुधार्तस्य चित्तयानस्य तत्सुखम् ।

वने घोरे महाराज नाशयिष्याम्यहंकुमम् ॥ २८ ॥

નચ માર્યાસમં કિંચિદ્વિચિતે મિષજાં મતમ્ ।

ઔષધં સર્વદુઃસ્વેષુ સત્યમેતદ્બ્રવીમિતે ॥ ૨૯ ॥

હમયંતી કહે છે—તમારા વચન ઉપર વારંવાર વિચાર કરતાં મારા મનને ઉદ્દેગ થાય છે તેમજ મારા સર્વ અંગોને પણ પીડા થાય છે. (અર્થાત્ તમારો વિચાર જે મને તમોએ કહ્યો તેથી હું મુંઝાઉ છું.) કારણકે રાજ્યહીન, દ્રવ્યહીન, વસ્ત્રહીન તેમજ ક્ષુધાતુર, તેમજ ચાલવાથી થાકી ગએલા એવા તમને હું નિર્જન વનની અંદર કેમ કરીને સુકીને ચાલી જાઉં? એવું કદાપિ મારાથી બનેજ નહીં. કેાંઈપણ સન્નારી આવું કદાપી કરેજ નહિ. પતિની સ્થિતિનો પત્નીએ વિચાર કરવોજ જોઈએ. અત્યારે તમારૂં મારા સિવાય કેાંઈ નથી. તમારૂં સર્વ ધન અને સમૃદ્ધિ નાશ પામ્યા છે તેવા વખતે મારાથી તમારો ત્યાગ કંઈ રીતે થઈ શકે? તમે થાકેલા હશો અને ક્ષુધાતુર હશો અને ચિંતાતુર હશો તોપણ હું તમારા સર્વ દુઃખનો નાશ કરીશ. સર્વ દુઃખોમાં બાર્યા સમાન કેાંઈપણ ઔષધ નથી. એમ દુઃખનો પ્રતીકાર જાણનાર વૈદ્યોનો મત છે. આ સત્ય હકીકત હું આપને કહું છું.

વૈભવ નષ્ટ થતાં પરિવાર પણ નષ્ટ થાય છે. દુઃખના વખતમાં જે સહાય કરે તેજ ખરો મિત્ર છે. તેજ ખરો બંધુ છે. જીવનના સાચા સાથી તરીકે દુઃખમાં તમને મદદ કરવી એ મારી પવિત્ર દ્રજ છે એમાં કાંઈ ઉપકાર નથી એમ હમયંતી નળરાજને કહે છે. નારીની ખરી પરીક્ષા દુઃખજ છે. માર્યા વિભવ ક્ષયે જાનીયાત્ દુઃખમાં

તમને નિર્જન વનમાં મુકી મારે વિઠ્ઠલ દેશમાં મારા પિતાને ત્યાં જવું એવો તમારો સંકલ્પ સાંભળી મને દુઃખ થાય છે. લગ્ન થતાં પહેલાં હું તમારી સમક્ષ તમોને કહી ચુકી છું કે તમેજ માફ સર્વસ્વ છો, હું માફ તન મન અને ધન સર્વ આપને અર્પણ કરી ચુકી છું તો તમને દુઃખમાં મુકી મારાથી કેમ જવાય ? મારા સાચા જીવનના સાથી અને પ્રાણાધાર હું તમને મુકી ક્યાં જઈ માફ મન તો તમારામાં છે અને આવા કટોકટીના દુઃખમાં આવી પડેલા હે રાજા ! અત્યારે આ દુનિયામાં તમે સર્વ સમૃદ્ધિ ખોઈ બેઠા છો. અત્યારે તમારી પાસે નથી રાજ્ય તેમજ નથી દ્રવ્ય. તેમજ વસ્ત્ર પણ જે આપની પાસે હતું તે પણ દેવ કપટી થઈ લઈ ગયો. હવે તમને આ સ્થિતિમાં મુકીને મારાથી કેમ જવાય ? અત્યારે તો મારી ફરજ છે કે તમને મારાથી બને તેટલી મદદ અને દિલાસો આપવોજ જોઈએ. તમારી ચિંતાનો મારે નાશ કરવોજ જોઈએ. તમોને શાંતિ મળે અને તમોને ચાલવાથી થાક લાગ્યો હોય તે મારે ઉતારવો જોઈએ. જીવનના સાચા સાથી તરીકે હું તમારી સાથેજ રહીશ અને તમારી ચિંતા તથા થાકને દુર કરીશ આ મારી સત્ય પ્રતિજ્ઞા છે. હે રાજા તમે મારે માટે કાંઈ એાછું લાવશો નહિ. હે રાજા તમે હીંમતવાળા છો સત્યવાદી છો જીતેન્દ્રિય છો તમને મારે કાંઈ કહેવાનું નથી મારે મારી ફરજ બજાવવીજ જોઈએ જેથી હું આપને વિનંતી કરી કહું છું કે આપનું મન અત્યારે અસ્વસ્થ છે આપ દુઃખમાં છો. દુઃખ પારાવાર છે અને સુખનું નામનિશાન દેખાતું નથી. આવા સમયે

તમારે મારો ત્યાગ કરવાનું કાંઈપણ પ્રયોજન નથી. અર્થાત્ તમારે મારો ત્યાગ કરવો યોગ્ય નથી. તમારી બુદ્ધિ દુઃખને લીધે અનેળીજા કાંઈપણ કારણને લીધે ભ્રમિત થઈ છે તેથી આપે જે વિચાર કયો છે તે બરોબર નથી એમ હું આપને જણાવું છું. દુઃખ અને સુખમાં હું તમારી સાથેજ રહેવાની ઇચ્છાથીજ તમારી સાથે વનમાં આવી છું. જે સુખ ભોગવવાની ઇચ્છા હોત તો તમારો સાથે હું આવતજ કેમ ? હું એકલી તમારા સિવાય સુખ ભોગવવાની ઇચ્છા રાખતી નથી. તમારી સાથેજ સુખ અગર દુઃખ જે હોય તે તમારી સાથેજ રહીને ભોગવવા ઇચ્છું છું. તમારી સાથે રહેવામાંજ હું દુઃખને પણ સુખ ગણું છું. તમોને સુખ અને શાંતિ મળે તોજ શાંતિ. આ મારો નિયમ અને વ્રત છે. મારે તમારા સિવાયનું સુખ કામનું નથી. સ્વર્ગ પણ મારે મન નકામું છે માટે હે મારા જીવનના સાચા સાથી હે મારા પ્રાણનાથ મારા જીવનના આધાર તો તમેજ છો. એવા તમને મુકી મારાથી એકલા કેમ જવાય ? હું તો તમારી સાથેજ રહી તમારા દુઃખને ટાળવા તમારી પાસેજ રહીશ. અને સદા સર્વદા વનમાં તમને શાંતિ આપીશ. આજ મારી ફરજ છે અને તે મારો ધર્મ છે. તે બજવીશ. મારો ધર્મ હું ચુકીશ નહીં. મારી સત્ય પ્રતિજ્ઞા સત્યસંકલ્પને હું વિસરવા માગતી નથી. દુઃખના વખતમાં પતિને સહાય કરવીજ જોઈએ. હું ખરા મિત્ર તરીકેજ મારી ફરજ બજાવતાં પાછી પાની કરીશ નહિ. હે મારા પ્રાણના આધાર આપજ મારૂ સર્વસ્વ છો. ફરી ફરી આપને શું કહું ? આપતો જ્ઞાની છો વિદ્વાન છો

હયાળુ છે. રાજા તરીકે આપે પ્રજાનું ઘણા વખત સુખી પાલન કર્યું છે એટલે આપ ધર્મને જાણો છો. પત્ની તરીકે મારે મારો ધર્મ જાળવવો જ જોઈએ. તેમ કરવાથી જ ઇશ્વર સહાય કરે છે. માટે હે રાજા હું દુઃખ દુર કરવા આપની સાથે જ રહીશ.

Stanza 11.

एवमेतद्यथाऽऽत्यत्वं दमयंति सुमध्यमे ।

नास्ति भार्यासमं मित्रं नरस्यार्तस्य भेषजम् ॥ ३० ॥

नचाहंत्यक्तुकामस्त्वां किमलं भीरुशंकसे ।

त्यजेयमहमात्मानं न चैवत्वामनिन्दिते ॥ ३१ ॥

હમયંતીના વચનો સાંભળી નળ રાજા કહે છે—

હે સુંદર હમયંતી ! તું જે કહે છે તે ખરેખર સત્ય છે. (તારા સમાન શુભવાન) પત્ની એજ ખરેખર દુઃખી પુરુષનું સાચું ઔષધ છે. હું મારો પોતાનો ત્યાગ કરું પણ તનેતો નહિંજ ત્યજું, તું શામાટે શંકા કરે છે ? (અર્થાત્ શંકા કરવી યોગ્ય નથી.) મારા પોતાના કરતાં પણ હું તને અધિક માનું છું અને ચાહું છું. હે પ્રશંશાને યોગ્ય પવિત્ર હમયંતી હું તને ત્યજીશ નહિ.

નળરાજા કહે છે કે હે હમયંતી ! મારા પ્રત્યેની જાગૃણી, તારો મારા ઉપરનો સાચો સ્નેહ એ હું બુદ્ધી શકું તેમ નથી. તારા સદ્ગુણો તારો સત્ય સંકલ્પ-હંસ સમક્ષ કરેલી પ્રતિજ્ઞા એ સંવર્ને તમે દેવોની સમક્ષ સાચા પુરવાર કરી આપ્યા છે. દેવો પણ તમારા સદ્ગુણ સદ્ભાવ અને

તમારી સત્ય ઉપરની પ્રીતિ અને પવિત્રતા જોઈ પ્રસન્ન થયા છે અને તેમની સહાનુભુતિથીજ આપણા લગ્ન થયા છે. તમે મનેજ સર્વસ્વ માને છે. તમારો મારા પ્રત્યેનો ભાવ અને તમારી ત્યાગવૃત્તિ અપૂર્વ છે. તેના વખાણ જેટલા કહું તેટલા ઓછા છે. તમે તમારું સર્વ મને અર્પણ કરી મનેજ સર્વસ્વ માનવામાં તમે તમારો ધર્મ સમજો છો. આવી તમારી ધર્મ ભાવના અને મનોવૃત્તિ જોઈ કેાણુ પ્રસન્ન ન થાય ? તમારા જેવાના સહવાસથી મારૂં દુઃખ ઓછું થાય એમાં શું નવાઈ ? માટે તમારા જેવાનો ત્યાગ મારાથી થાયજ નહીં એમ હું માનું છું. હું તમને સદ્ગુણની સાક્ષાત મૂર્તિ ગણું છું તમારા વાક્યો સાંભળી મારૂં મન પ્રસન્ન થઈ રહ્યું છે. મારા દુઃખનો ભાર ઓછો થઈ ગયો હોય એમ મને તમારી વાણી સાંભળતા જ થઈ જાય છે. તમારા જેવી સદ્ગુણી પવિત્ર પતિવ્રતા સ્ત્રીનો ત્યાગ કરી મને સુખ અને શાંતિ આપનાર કોઈજ આ જગતમાં નથી એમ મારે કહેવુંજ જોઈએ. સુખમાં હજારો સગા થાય છે. દુઃખમાં બેઠી કોઈ થતો નથી. સદ્ગુણી અને પવિત્ર તારા જેવી પતિવ્રતા સ્ત્રી-એજ મને દુઃખમાં દિલાસારૂપ વિસામારૂપ આશ્રયરૂપ સર્વ કાંઈ ગણું તે તુંજ છે. ખરેખર પતિવ્રતા સ્ત્રી એજ પુરૂષનું પરમ ભાગ્ય છે. હે હમયંતી તારા માટે હું શું કહું અને કરું ? હે નિષ્પાપ પવિત્ર સ્ત્રી તેં મારા માટે ઘણુંજ દુઃખ ભોગવ્યું છે અને દુઃખમાં ભાગ લઈ તેં તારો પવિત્ર ધર્મ જાળવ્યો છે. સાચાનો બેઠી પ્રભુ છે. દુઃખ ભોગવવાને યોગ્ય નથી છતાં મારા નિમિત્તે તારે પણ મારી સાથે

રહી દુઃખ લોગવવું પડે છે. દુઃખ એજ માણસની કસોટી છે. માટે દુઃખ શાંતિથી લોગવવું એમાંજ સાચો ધર્મ છે.

Stanza 12

યદિ માત્વં મહારાજ ન વિહાતુમિહેચ્છસિ ।
 તત્ કિમર્થં વિદર્ભાણાં પન્થાઃ સમુપદિશ્યતે ॥ ૩૨ ॥
 અવૈમિ ચાહં નૃપતે ન તુમાં ત્યક્તુમર્હસિ ।
 ચેતસા ત્વપકૃષ્ટેન માંત્યજેથા મહીપતે ॥ ૩૩ ॥
 પન્થાનં હિ મમાભીક્ષ્ણ માચ્યાસિ ચ નરોત્તમ ।
 અતોઽનિમિત્તં શ્લોકં મે વર્ધયસ્યમરોપમ ॥ ૩૪ ॥
 યદિ ચાયમભિપ્રાયસ્તવ જ્ઞાતીન્વ્રજેદિતિ ।
 સહિતાવેવ ગચ્છાવો વિદર્ભાન્યદિ મન્યસે ॥ ૩૫ ॥
 વિદર્ભરાજસ્તત્ર ત્વાં પૂજયિષ્યતિ માનદ ।
 તેન ત્વં પૂજિતોરાજન્ સુખં વત્સ્યસિનો ગૃહે ॥ ૩૬ ॥

નળરાજના વચ્ચનો સાંભળી દમયંતી કહે છે—

દમયંતી કહે છે હે રાજન્ જો તમે મને ત્યજવાની ઈચ્છા રાખતા નથી. તો મને વિદર્ભ દેશનો રસ્તો કેમ બતાવો છો ? હે નૃપતિ હું બાણું છું કે તમે મારો ત્યાગ કરોજ નહીં. (ત્યાગ કરવાને યોગ્ય નથી). પણ ચિત્ત અસ્વસ્થ હોવાને લીધે તમે મારો કદાચ ત્યાગ કરો. હે નરમાં ઉત્તમ તમેજે તે દેશમાં (મારા પિતાના દેશમાં) જવાના રસ્તાનું વારંવાર કહ્યું છે. તેથી હે દેવ સમાન રાજા તમે મારા શોકમાં આવા વચનથી વધારે કરો છો.

છતાં પણ જો આપનો મત અને ઈચ્છા ત્યાં જવાની હોય તો આપણે ખાંને ત્યાં જઈએ. મારા પિતા તમારું સન્માન કરશે. અને સન્માન પામેલા એવા તમે સુખથી ત્યાં આપણા ઘરમાં રહેશો.

Stanza 13.

મામિયંનુરક્તૈવં દુઃખમાપ્નોતિમત્કૃતે ।

મદ્ વિહીનાત્વિયં ગચ્છેત્ કદાચિત્સ્વજનં પ્રતિ ॥ ૧૧ ॥

મયિનિશંશયં દુઃખમિયં પ્રાપ્સ્યત્યનુવ્રતા ।

ઉત્સર્ગે શંશયઃ સ્યાત્ તુ વિન્દેતાપિ સુખં ક્વચિત્ ॥ ૧૨ ॥

સવિનિશ્ચિત્યં બહુધા વિચાર્યં ચ પુનઃ પુનઃ ।

ઉત્સર્ગેમન્યત શ્રેયો દમયન્ત્યા નરાધિપ ॥ ૧૩ ॥

ન ચૈષા તેજસા શક્યા કૈશ્ચિદ્ધર્ષયિતું પથિ ।

યશ્નસ્વિની મહાભાગા મદ્ ભક્તેયં પતિવ્રતા ॥ ૧૪ ॥

एवं तस्य तदा बुद्धिर्दमयन्त्यां न्यवर्तत ।

कलिना दुष्टभावेन दमयन्त्या विसर्जने ॥ १५ ॥

[હમયંતીનાં વચ્ચેનાં સાંજળી નળરાજા કહેવા લાગ્યા કે તમારી વાત હું સાચી માનું છું. તમારા પિતા સત્યવાદી રાજા છે. તેમને માટે મને ઘણું માન છે. હું તેમને પુજ્ય અને ઉદાર આત્મા માનું છું. અને તેથીજ તેમનું રાજ્ય માર્જ જ ગણું છું. (અર્થાત્ પારકું માનતો નથી.) છતાં પણ હું કહું છું કે આ દુઃખી અવસ્થામાં ત્યાં જવાની મારી ઈચ્છા નથી. કેાઈ પણ પ્રકારે આ સાંજેગોમાં મારાથી ત્યાં જવાશે નહીં. (અર્થાત્ હું ત્યાં જઈશ નહીં.) કારણ કે

એક વખત, હું ત્યાં પુણ્ય વૈભવમાં ગએલો અને સ્નેહીજનો મને જોઈ આનંદમાં વૃદ્ધિ પામતા હતા. તેજ સ્નેહીજનો આજે મને મારી આ સ્થિતિ જોઈ શોકાતુર થાય માટે શોકમાં વૃદ્ધિ કરવા મારાથી કેમ જવાય? એ પ્રમાણે વારંવાર કહી-હમયંતીને ધીરજ આપી.

બૃહદશ્વ રૂપિ યુધિષ્ઠિર પ્રત્યે કહે છે કે હે રાજા ! નળરાજાનું રાજ્ય ગયું, વૈભવ ગયો, દુષ્ટ કલિ (વધારે દુઃખ આપવાની ઈચ્છાથી) નળરાજાનું પહેરેલું વસ્ત્ર પશુ પક્ષી થઈને હરણુ કરી ગયો. રાજા અને રાણી હમયંતી બંને જણા એકજ વસ્ત્ર પહેરીને વનમાં ચાલે છે ભુખથી પીડાય છે. થાક પશુ લાગેલો છે બંનેની એક બીજા પરની અપાર પ્રીતિ છે ગમે તેવું દુઃખ પડે છે છતાં એક બીજા પરનો અમરપ્રેમ જોઈ કલિ વધુ ઈર્ષાળુ બની દુઃખ દેવામાં અનેક યુક્તિઓ રચે છે. ચાલવાથી થાકી ગયેલા અને ભુખથી પીડાયેલા નળરાજા જમીન ઉપર પોતાની રાણી સાથે વનમાં બેઠા, અને પછી નિદ્રાધીન થયા. સુકુમાર દેવી હમયંતી પશુ થાકને લીધે નિદ્રાવશ થઈ. થોડો વખત થતાં રાજા જાગ્યો અને વિચાર કરવા લાગ્યો. પહેલાંની માફક રાજાને ઉંઘ આવતી નથી કહી તે રાજાને જાંપીને બેસવા હેતોજ નથી. ચિંતાતુર થતાં નિદ્રા જાય છે. નળરાજા એકલો વિચાર કરે છે. મારે હવે શું કરવું જોઈએ?

રાજા સ્વગત્ કહે છે—મારામાં પ્રીતિ રાખનારી આ હમયંતી મારે લીધે મારી ખાતરજ દુઃખ લોગવે છે જો તેની સાથે ન હોઉ તો કદાચ તે તેના સ્વજન પાસે જાય;

મારા ઉપર તેનો અપાર પ્રેમ છે અને તેથી તે મારી સાથેજ રહેશે અને તેમ કરવાથી તેને અવશ્ય દુઃખ પડવાનું. (મારી સાથે રહેવાથી તેને દુઃખજ મળવાનું છે કારણ કે હું પોતે દુઃખી છું અને દુઃખ દુર કરી શકાય તેમ છેજ નહિ. આમ હોવાથી મારી પાસેથી સુખ મળવાનું નથી અર્થાત્ મારાથી અલગ થાય તોજ તેને કાંઈ સુખ કદાચ મળે.) ત્યાગ કરવાથી સુખ મેળવે કે કેમ એ પણ શંકા છે છતાં કદાચ સુખ મળે એમ પણ બને-એમ બહુ પ્રકારે વારંવાર વિચાર કરી દમયંતીનો ત્યાગ શ્રેયસ્કર છે એમ નળરાજાએ મન સાથે નિશ્ચય કર્યો. આ પતિવ્રતા પવિત્ર અને યસસ્વિની દમયંતીનો રસ્તામાં કોઈ પરાભવ કરી શકે તેમ નથી. (અર્થાત્ એટલી તે પ્રભાવશાળી છે કે જેના પ્રભાવ સામે કોઈ થઈ શકે તેમ નથી.) દમયંતી વિષે નળરાજાએ આવો નિશ્ચય કર્યો. કલિ એ દુષ્ટ ભાવથી નળરાજાની આ પ્રમાણે યુદ્ધિ શ્રેયવી તેજ દુષ્ટ સતીનો ત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય રાજા પાસે કરાવ્યો.

[નળરાજાએ પછીથી બંનેનું એકજ વસ્ત્ર હોવાથી તેને શસ્ત્ર વડે અડધું કાપી નાંખ્યું અને નિંદ્રાધીન દશા-માંજ સતીને મુકી રાજાએ ચાલવા માંડ્યું. અંદર રહેલો કલિ તેનો ત્યાગ કરવાનું કહે છે. જ્યારે એનું હૃદય તેમ કરવા ના પાડે છે એટલે રાજા દમયંતીને છોડીને જાય છે જતાં જતાં તે પાછો ફરે છે. અને પાછો આવી સુતેલી દમયંતીને દુઃખી અવસ્થામાં જોઈ રાજા વિદ્વાપ કરે છે.]

Stanza 14.

યાં ન વાયુર્નચાદિત્યઃ પુરાપશ્યતિ મેષિયામ્ ।

સેયમદ્ય સભામધ્યે શેતે ભૂમાવનાથવત્ ॥ ૨૧

આદિત્યા વસવોરુદ્રા અશ્વિનો સમરુદ્રણૌ ।

રક્ષન્તુ ત્વાં મહાભાગે ધર્મેણાસિ સમાવૃતા ॥ ૨૪ ॥

નળરાજ વિદ્વાપ કરે છે—(મારા પ્રાણુથી પણ અધિક એવી પવિત્ર અને નિષ્પાપ આ હમયાંતી છે.) કે જેને વાયુ કે સૂર્ય વાયુ (ટાઠ) કે સૂર્ય (તાપ) પણ પ્રથમ જોઈ શકતા ન હતા (એટલો બધો જેણે વૈભવ ભોગવ્યો છે જેના દર્શન દુર્લભ હતા.) તેજ મારી પ્રિય પત્ની આજે વનમાં પૃથ્વીની સપાટી ઉપર એકલી નિરાધાર દશામાં સુતી છે. (આવી સ્થિતિમાં મુકવાનો મારે પ્રસંગ આવ્યો છે. જે નિર્દોષ છે નિષ્પાપ છે. મને સુખ આપવાની ખાતરજ મારી સાથે રહેવાનો જેનો દૃઢ સંકલ્પ છે. તેને દુર કરવા માફ મન ના પાડે છે જેવી તેની મારા ઉપર અનન્ય પ્રીતિ છે. તેવીજ મારી પણ તેના ઉપર છે. છતાં કેાણુ જાણે કેાઈ પણ મને તેના ત્યાગ કરવાની ફરજ પાડે છે. ઇચ્છા ન હોવા છતાં મારે તેના ત્યાગ કરવો પડે છે.)

[જ્યારે સતી જાગશે. ત્યારે તેની સ્થિતિ કેવી થશે ? મારા વગર આ ઘોર જંગલમાં તે વૈદર્ભી શી રીતે ફરશે ? તે વખતની તેના મનની વ્યથા તેને શું દુઃખ નહિ કરે ?]

હે પવિત્ર પતિવ્રતા ! આદિત્યો, વસુઓ, રુદ્રો અશ્વિ-નીકુમારો તેમજ દેવો સર્વે તારી (ધર્મપરાયણા પવિત્ર પતિવ્રતાની) રક્ષા કરો.

આ પ્રમાણે પોતાની પવિત્ર પત્નીના સંબંધમાં કહી જેતું જ્ઞાન કળિના લીધે નષ્ટ થયું છે. એવો તે રાજા ત્યાંથી જવા નીકળ્યો જતાં જતાં પણ તે ફરી ફરી તેજ જગ્યા ઉપર પાછો આવે છે. જો કે કલિ તેને ખેંચી જાય છે. છતાં સ્નેહને લીધે તે પાછો ફરે છે. તેના હૃદયમાં સાચો સ્નેહ છે. તે તેની પત્ની તરફ ખેંચી જાય છે. જ્યારે બીજી બાબુ કલિ ખેંચે છે આવી રીતે તેની બુદ્ધિ ઝોલાં ખાય છે. એક વખત ચાલવાનો વિચાર થાય છે. બીજી વખત પાછા ફરવાનો વિચાર થાય છે. તેથી કરીને તેના મનમાં મુંઝવણ થાય છે શોકાતુર થાય છે. ઘણાજ વિલાપ અને રૂદન કરે છે. પણ કલિ છેવટે તેના હૃદયમાં રહેલી તમામ દયા અને સ્નેહ એ સર્વનો ત્યાગ કરાવે છે. અને કલિના સ્પર્શથી મોહિત થઈ તે રાજા સુંદર પવિત્ર પતિવ્રતા સ્ત્રીને વનમાં એકલી નિરાધાર સુતી મુકી શોકાતુર થઈ રૂદન કરતો ચાલ્યો જાય છે. કલિએ આ પ્રમાણે પોતાની સમૃદ્ધિરૂપ ગુણવંતી નિર્દોષ પવિત્ર અને દુઃખમાં દિલાસારૂપી સ્ત્રીનો પણ વિયોગ કરાવ્યો. તે રાજા પણ એકલો થયો. અને દમયંતીને પણ પોતાના પ્રિય પતિથી કલિએજ વિખુટી પાડી.

ગૃહદશરૂચિ યુધિષ્ઠિરને કહે છે—એ પ્રમાણે નળના ગયા પછી દમયંતી જાગી. જાગી ને જુએ છે તો નળને દીઠો નહિં તેથી દુઃખી અને શોકાતુર બની ગઈ. અને મોટેથી બુમો પાડી કહેવા લાગી કે હે નાથ ! હે નળ ! હે મહારાજ હે સ્વામિ તમે મને શા કારણથી ત્યજો છો ? અરે તમારા જવાથી મારું સર્વસ્વ ગયું હું તમારા સિવાય

હારી ગઈ છું. હે મહારાજ તમે ધર્મજ્ઞ તેમજ સત્યવાદી છો (તો તમારી કરેલી પ્રતિજ્ઞા હું તને ત્યજીશ નહિ એને યાદ કરી તે પ્રમાણે તમારે વર્તવું જોઈએ.) તમે મને વનમાં એકલી સુતી મુકીને કેમ ગયા? બલે ખીબાએ તમારા ઉપર અપકાર કર્યો હોય. પણ મેં તમારો કેઈ પણ અપરાધ કર્યો નથી. મારો કેઈ પણ પ્રકારનો દોષ નથી માટે નિદોષ અને તમારા ઉપર અનન્ય ભાવ તથા પ્રેમ રાખનારી એવી મને મુકીને તમારા જેવા રાજાથી જવાયજ કેમ? હે રાજા દેવોની સમક્ષ કહેલા વચનો યાદ લાવી તે પ્રતિજ્ઞા તમારા જેવા સત્યવાદી રાજાએ તો જરૂર પાળવી જોઈએ તેને બલે તમે તો મને ખિલકુલ નિદોષ હોવા છતાં મુકીને જતા રહ્યા. તમારા જેવાને આમ કરવું અર્થાત નિદોષ પવિત્ર સ્ત્રીનો ત્યાગ કરવો ઉચિત નથી. તમારા સિવાય માફ મૃત્યુજ થવું જોઈએ. પણ મૃત્યુ નથી થતું તેનું કારણ મનુષ્યો વિધિએ નક્કી કરેલા વખતેજ મૃત્યુને પામે છે, જો તમે મારી મશ્કરી કરી સંતાઈ ગયા હો તો હવે હદ થઈ મશ્કરી જવાદો અને મને જલદી દર્શન આપો જેથી મને શાંતિ થાય મને મારી કે ખીબા કેઈની ચિંતા નથી. મને તો ફક્ત તમારીજ ચિંતા થાય છે. તમે જ્યારે ક્ષુધાતુર થશો અને ચાલતાં થાકી જશો તે વખતે સંધ્યાસમયે તમે જ્યારે એકાંતમાં વૃક્ષ નીચે બેસશો તે વખતે તમે મને તમારી પાસે નહિં જુઓ ત્યારે શું તમે મને યાદ નહિ કરો? આ પ્રમાણે શોક અને રૂદન કરતી દમયંતી કોષાતુર બની અને કોષમાં આવી ને તે પતિવ્રતા કહેવા લાગી કે—

Stanza 15.

यस्याभिशापाद् दुःखार्तो दुःखं विन्दति नैषधः ।

तस्यभूतस्यनो दुःखादुःखमभ्यधिकं भवेत् ॥ १६ ॥

अपापचेतसं पापो यएवंकृतवान्नलम् ।

तस्माद् दुःखतरं प्राप्य जीवत्व सुखजीविकाम् ॥ १७ ॥

यथाऽहंनैषधादन्यं मनसाऽपि न चिन्तये ।

तथाऽयं पततां क्षુદ્રः परासुर्मृगजीवनः ॥ ३८ ॥

उक्तमात्रे तु वचने तथा समृगजीवनः ।

व्यસુઃ પપાત મેદિન્યા મગ્નિદગ્ધ ઇવ દ્રુમઃ ॥ ૩૯ ॥

જેના દુષ્ટ વર્તનથી આ દુઃખી નળરાજા જે દુઃખ લોગવે છે. તે દુષ્ટ વર્તન ચલાવનાર અમારા બંને કરતાં વધારે દુઃખી થશે. જે પાપીએ પુણ્યશાલી પવિત્ર નળને આ પ્રમાણે દુઃખ આપ્યું છે. તે પાપી અમારા કરતાં વધારે દુઃખી થઈ વધારે દુઃખી જીવન ગાળશે. [આ પ્રમાણે શ્રાપ આપી રૂઢન કરતી વનમાં નળની શોધમાં ફરે છે. ઉન્મત્ત હશામાં જુમે પાડતી જેને નળનીજ લક્ષ્મિ લાગેલી છે. એવી તે હમયંતીને ક્ષુધાતુર અને મહા કાયાવાળા અજગરે પકડી અજગરથી પકડાઈ છતાં પોતાના કરતાં પણ હજુ નૈષધ રાજાની ચિંતા કરે છે. અજગરે મને પકડી છે માટે હે રાજા તમે ઠોડીને મને મદદ કેમ કરતા નથી ! જ્યારે તમે શ્રાપમાંથી મુક્ત થશે. અને તમારી ખુદ્ધિ રાજ્ય અને ધન વગેરે મેળવશે. તે વખતે મને યાદ કરતાં તમને શું દુઃખ નહિ થાય ? આ પ્રમાણે વિલાપ કરે છે એવામાં એક પારધિએ તેને જુમે પાડતી સાંભ-

ળીને જલદી ત્યાં આવ્યો. અને અજગરના મુખમાં પકડા-
યેલી દમયંતીને જોઈ તરતજ તીક્ષ્ણ હથિયારથી તે અજ-
ગરને કાપીને મારી નાંખ્યો. પછી તે પારધી દમયંતીને
પુછવા લાગ્યો કે તમે કોણ છો અને વનમાં કેમ આવ્યાં
છો. દમયંતીએ સત્ય હકીકત કહી પછી દમયંતીને વનમાં
એકલી જોઈ તે પાપવૃત્તિવાળો થઈ મોહિત થયો. દમયંતીને
ખબર પડી ગઈ તેને ઠપકો આપ્યો છતાં કામતુર બનેલો
તે પારધિએ જ્યારે દમયંતીનું કહેવું માન્યું નહિ. એટલે
તરત શ્રાપ આપ્યો કે—

જો મેં નળરાજા સિવાય બીજા કોઈનું મનથી પણ
ચિંત્વન ન કર્યું હોય તો પારધિ મૃત્યુ વશ થાય. બોલ-
તાની સાથેજ તરતજ તે પારધિ જેમ અગ્નિથી વૃક્ષ બળી
જાય તેમ મૃત્યુને પામ્યો.

પારધિના મરણ થયા પછી દમયંતી અઘોર વનમાં
પતિની શોધમાં ફરે છે વનમાં સિંહ વાઘ તેમજ હિંસક
પશુઓને જોતી જોતી તે ચાલી જાય છે અને રસ્તામાં
નળરાજાનાજ વિચારો કરે છે અત્યંત રૂદન કરે છે પોતે
પોતાની મેળે સ્વગત્ કહે છે સત્યવાદી નળરાજા કદી મારો
ત્યાગ કરેજ નહિં એવા રાજાનું સત્ય અત્યારે ક્યાં ગયું ?
તેઓ ક્યાણુ હતા આજે તે ક્યા ક્યાં ગઈ. હે મારા પ્રાણુ-
નાથ તમારી ક્યા તમારો સાચો સ્નેહ તમારું સત્ય
દેવો સમક્ષ કહેલા તમારા વચનો હંસો સમક્ષના તમારા
વચનો આ બધું તેમજ તમારા તમામ સદ્ગુણો આજે
ક્યાં ગયા ? મને એકલી અઘોર વનમાં કેના આધારે

મુકી? હે મારા દયાળું દેવ તમારૂં બધું જ્ઞાન ક્યાં ગયું? તમારી બુદ્ધિ ને ભ્રમિત કરનાર કોઈ પણ વ્યક્તિ છે કે જેના પ્રભાવથી અત્યારે તમે દયાળુ છતાં કૂર બન્યા છો સત્યવાદી છતાં તમારી કરેલી પ્રતિજ્ઞા પાળી શકતા નથી હે રાજામાં ઉત્તમ તમે ઘણા યજ્ઞો કર્યા છે ઘણી દક્ષિણાઓ આપી છે સર્વ પ્રજાજનોને સારી રીતે સંતોષ્યા છે એવા તમે અત્યારે મારી સાથે આમ કેમ નિર્દય થાઓ છો? તમોએ મને ઘણી વાર કહ્યું છે કે તમારા સિવાય મને બીજું કોઈ અધિક પ્રિય નથી. હે રાજા તમે તમારા વચનોને સંભાળી મારા ઉપર દયા લાવી દર્શન આપો. આ ઘોર જંગલમાં તમારા સમાચાર મને કોણ આપશે? તમે બેઠા છો કે સુતા છો અગર આ જંગલ છોડી બીજે ગયા છો? તે બાબત હું કેને પુછું? મને કોણ મીઠી વાણી અને આનંદના સમાચાર સંભળાવે કે નળરાજા આ ઠેકાણે છે. એમ વિદ્યાપ કરતી વૈદર્ભી જંગલમાં ફરે છે અને વાઘ તથા સિંહ જે મળે છે તેને નળના સમાચાર પુછે છે. એમ ચાલતાં ચાલતાં એક જગ્યા ઉપર આવે છે અને ત્યાં રૂપિઓના આશ્રમ છે ત્યાં જાય છે પતિવ્રતા પોતે તેજસ્વી હોવાથી રૂપિઓ તેના તેજથી તેને દેવી માને છે અને પછી દમયંતીને તે કોણ છે તે સંબંધી વિગત પુછે છે. દમયંતી ખરી બીના જણાવે છે પછી તે રૂપિ-મુનીઓ દમયંતીને ધીરજ આપે છે અને કહે છે કે અમે તમારા યોગના પ્રભાવથી કહી શકીએ છીએ કે હે દમયંતી તારૂં દુઃખ થોડા વખતમાં નષ્ટ થશે તને સુખની પ્રાપ્તિ થશે. નળરાજાનો મેળાપ થશે ગયેલું રાજ્ય પાછું

મળશે વૈભવ પણ મળશે દુઃખનોનો નાશ થશે અને તારા પતિ નળરાજ ગએલી સર્વ સમૃદ્ધિ થોડાજ વખતમાં પાછી મેળવશે. ચિંતા કરવાનું કાંઈ કારણ નથી તે સત્યવાદી રાજા થોડાજ વખતમાં સર્વ પ્રકારે સુખી થશે અને તારી સાથેજ રહી રાજવૈભવ ભોગવશે. આ પ્રમાણે રૂપિઓએ હમયંતીને કહ્યું અને પછી તરતજ તે મુનિઓ અંતર્ધાન થઈ ગયા. હમયંતી પણ આ પ્રકારનો ખનાવ જોઈ વિસ્મય પામી મન સાથે કહેવા લાગી કે આ તે સ્વપ્ન કે સાચી ખીના ? રૂપિઓ તેમજ તેમના આશ્રમે વિગેરે જે મેં જોયા તે એકાએક અદૃશ્ય ? પછી વિચાર કરતી કરતી તે વનમાં ચાલી નીકળી. અને ચૈદિરાજના રાજ્યમાં તે આવી પહોંચી. શહેરમાં હમયંતી ફરે છે. આસપાસ બાળકો ફરી વળ્યા છે હમયંતીની માશી રાજ મહેલની અગાશીમાં બેઠી છે. તે હમયંતીને જુએ છે. આ હમયંતી છે એમ રાજમાતા ઓળખતી નથી. દાસી મારફતે તેને બોલાવે છે અને પછી રાજમાતા પુછે છે—હમયંતી માશી સાથે ઓળખાણ પાડતી નથી સાધારણ ગોળ ગોળ વાત કરે છે અને કહે છે કે—હું અત્યારે પતિથી રહિત છું. હું મારા પતિની શોધમાંજ ફરૂં મારો પતિ સદ્ગુણી છે અને સત્યવાદી પણ છે પ્રાણથી પણ અધિક તે મને માનતા હતા કેાઈ એક પ્રસંગમાં પ્રપંચીઓની સાથે જુગાર રમવા બેઠા અને તે રમતમાં તેમણે સઘળું ખોયું પછી જેણે સઘળી સમૃદ્ધિ તથા ઐશ્વર્યનો નાશ કર્યો તેજ પ્રપંચીએ તેમનામાં રહેલી દયા પણ હરી લીધી એટલે દયાળું છતાં તે નિર્દય થયા અને પ્રપંચી હૈવે

મારા પતિની ખુદિ દેશ્વી નાંખી અને મારો ત્યાગ કરાવ્યો. આ મારો વૃતાંત મેં તમને કહ્યો. રાજમાતાએ કહ્યું કે પવિત્ર સ્ત્રી તું અહિંઆ અમારી જોડે રહે અને આ મારી દીકરી કે જે વયમાં તારા સમાન છે તેની સાથે રહી તેને સુખી કરજે દમયંતી કહે છે હું મારો નિયમ તમને કહું છું તે સાંભળો એ શરતો તમારે કબુલ મંજુર હોય તોજ હું તમારી સાથે રહી શકું રાજમાતાએ દમયંતીને તેની શરતો કહી સંભળાવવા કહ્યું ત્યારે દમયંતી કહે છે કે—

Stanza 16.

उच्छिष्टं नैव भुंजीयां न कुर्याम पादधावनम् ।
 न चाहं पुरुषानन्यान्प्रभाषेयं कथंचन ॥ ६८ ॥
 प्रार्थयेद्यदि मां कश्चि दृण्डयस्ते स पुमान्भवेत् ।
 वध्यश्च तेऽसकृन्मन्द इति मे व्रतमाहितम् ॥ ६९ ॥

દમયંતી કહે છે—હું કોઇનું ઉચ્છિષ્ટ અન્ન જમતી નથી. હું કોઇની પગચાંપી કરીશ નહીં હું અન્ય પુરૂષ સાથે વાર્તાલાપ કરીશ નહીં કોઇ પશુ પુરૂષ મારી માગણી કરે તો તે પુરૂષને શિક્ષા થવીજ જોઇએ અને છતાં તે પુરૂષ ન માને તો તેને દેહાંત દંડની શિક્ષા કરવી. આ મારી પ્રતિજ્ઞા છે.

[હે રાજમાતા આ મારા નિયમો તમને અનુકુળ હોય તો મને અહિંઆ તમારે ત્યાં રહેવામાં વાંધો નથી માટે તમને જેમ યોગ્ય લાગે તેમ કરો રાજમાતા આ નિયમો સાંભળી ખુશ થઈ કહેવા લાગ્યા કે આ સર્વ

મારે કબુલ છે હું તારા કહેવા મુજબ સધળું કરીશ
એમ કહી પોતાની પુત્રી મુનન્દાને કહ્યું કે તારા સમાન
વયવાળી આ પવિત્ર સ્ત્રી તારી સખી થશે એની સાથે
રહી તું પ્રસન્ન ચિત્તવાળી થઈને આનંદ કરજે. રાજમા-
તાની આ વાત સાંભળી મુનન્દા પણ પરમ હર્ષ પામી
એ પ્રમાણે દમયંતી હવે રાજમહેલમાં મુનન્દા સાથે
રહેવા લાગી.]

વનના દુઃખો ભોગવી દમયંતી માસીને ત્યાં છેવટે
આવી અને અજ્ઞાત (ઓળખાણ પાડ્યા વગર) તરીકે
મુનન્દા સાથે રહેવા લાગી. પતિના વિયોગથી દુઃખી
થએલી દમયંતી ચિંતાતુર થઈ નળરાજની ચિંતા કરે છે
અને દુઃખમાં પણ ધીરજ રાખી પતિની શોધનાજ વિચારો
કરે છે.

Stanza 17.

ततः कर्कोटको नागः सांत्वयन्नलमब्रवीत् ।
मयातेऽन्तर्हितं रूपं न त्वां विद्युर्जना इति ॥ १४ ॥
यत्कृतेचासि निकृतो दुःखेन महतानल ।
विवेण समदीयेन त्वयि दुःखं निवत्स्यति ॥ १५ ॥
विवेण संवृतैर्गात्रै र्यावत्त्वां न विमोक्षयति ।
तावत्त्वयि महाराज दुःखं वै स निवत्स्यति ॥ १६ ॥
अनागा येन निकृत स्त्वमनर्हो जनाधिप ।
क्रोधादसूययित्वा तं रक्षा मे भवतः कृता ॥ १७ ॥
नते भयं नरव्याघ्र दंष्ट्रिभ्यः शत्रुतोऽपिवा ।
ब्रह्मविद्भयश्च भविता मत्प्रसादाभराधिप ॥ १८ ॥

રાજન્ વિષનિમિત્તા ચ નતે પીઢા ભવિષ્યતિ ।
 સંગ્રામેષુ ચ રાજેન્દ્ર શશ્વજ્જયમવાપ્સ્યસિ ॥ ૧૯ ॥
 ગચ્છ રાજન્નિતઃ સૂતો બાહુકોઽહમિતિ બ્રુવન્ ।
 સમીપમૃતપર્ણસ્ય સ હિ ચૈવાક્ષ નિપુણઃ ॥ ૨૦ ॥
 અયોધ્યાનગરીં રમ્યા મદૈવ નિષેધશ્વર ।
 સતેઽક્ષહૃદયં દાતા રાજાઽશ્વહૃદયેનવૈ ॥ ૨૧ ॥
 ઈક્ષ્વાકુકુલજઃ શ્રીમાન્ મિત્રં ચૈવ ભવિષ્યતિ ।
 ભવિષ્યસિ યદાઽક્ષઙ્ગઃ શ્રેયસા યોક્ષ્યસે તદા ॥ ૨૨ ॥
 સમમેષ્યસિ દારૈસ્ત્વં માસ્મ શોકે મનઃ કૃથાઃ ।
 રાજ્યેન તનયાભ્યાં ચ સત્યમેતદ્ બ્રવીમિતે ॥ ૨૩ ॥
 સ્વંરૂપં ચ યદાદૃષ્ટુ મિચ્છેથા સ્ત્વં નરાધિપ ।
 સંસ્મર્તવ્ય સ્તદાતેઽહં વાસશ્ચેદં નિવાસયેઃ ॥ ૨૪ ॥
 અનેનવાસસાચ્છન્નઃ સ્વંરૂપં પ્રતિપત્સ્યસે ।
 ઇત્યુક્ત્વા પ્રદદૌ તસ્મૈ દિવ્યંવાસો યુગં તદા ॥ ૨૫ ॥
 એવં નલં ચ સંદિશ્ય વાસોદત્વા ચ કૌરવ ।
 નાગરાજ સ્તતો રાજંસ્તત્રૈવાન્તર ધીયત ॥ ૨૬ ॥

બૃહદશ્ચ ઇષિ યુધિષ્ઠિર રાજાને કહે છે કે-હા રાજા !
 દમયંતીનો ત્યાગ કરી નળરાજા ગહન વનમાં જતો હતો
 ત્યાં તેણે મોટા સળગતા દાવાનળને જોયો. અને તે
 મધ્યે કોઈ પ્રાણીની ખુમો વારંવાર સાંભળી કે હે નળ !
 હે પુણ્યશ્રોત રાજા ! મને મદદ કરવા દોડી આવો. આ
 પ્રભાણે કોઈ પ્રાણી મોટેથી ખુમો પાડતું હતું તે સાંભળી
 નળરાજાએ કહ્યું. કે બીક રાખવાની જરૂર નથી. એમ

જવાબ આપી તે રાજાએ દાવાનળની મધ્યમાં પ્રવેશ કર્યો. અને ત્યાં કુંડાળું વળેલો નાગના રાજાને દાવાનળમાં પડેલો જોયો. તે નાગે નમસ્કાર કરી કહ્યું કે હે રાજા નળ ? હું કઠોટક નામનો નાગ છું એમ તું મને જાણ્યો. મહાન તપસ્વિ નારદ મુનીનું અપમાન કરવાથી તે મહામુનીએ મને ક્રોધિત થઈ શ્રાપ આપ્યો કે તું સ્થાવર પ્રાણી થઈને રહેજો જ્યાં સુધી નળરાજા આવી તને કાઢે નહિ ત્યાં સુધી તું સ્થાવરજ રહેજો. અને તે રાજા તને તેમાંથી ઉંચકી જો જગ્યા ઉપર તને મુકશે તે જગ્યા ઉપર આવતાંજ તું મારા શ્રાપમાંથી મુક્ત થઈશ તેમના શ્રાપને લીધેજ હું એક પશુ પગલું બરી શકતો નથી. (અર્થાત્ સ્થાવરતાનેજ પ્રાપ્ત થયો છું.) તારા શ્રેયનો માર્ગ હું બતાવીશ. તમારે મારૂં રક્ષણ કરવું જોઈએ. હું તમારા મિત્ર થઈશ મારા સમાન કોઈ નાગ નથી. હું નાનો (સ્વરૂપમાં) થઈ જઈશ જલદી તું મને આ દાવાનળમાંથી ઉંચકી મને બાહાર લઈજા. નાગરાજે એમ કહી અંગુઠા જેવડો થઈ ગયો. નળરાજા તેને લઈને દાવાનળ વગરની જગ્યાએ મુકવા માટે ચાલવા માંડ્યું. તે નાગે રાજાને કહ્યું કે થોડા પગલા હે રાજા તમે ગણો. રાજાએ તે પ્રમાણે પગલા ગણવા માંડ્યાં અને નાગરાજે દશમેજ પગલે તે રાજાને ડંશ માર્યો. સર્પડંશથી રાજાનું સ્વરૂપ એકદમ બદલાઈ ગયું. નળરાજા પોતાનું બદલાઈ ગયેલા સ્વરૂપને જોતાંજ વિસ્મય પામ્યો અને કઠોટક નાગને અસલ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું તે પશુ રાજાએ જોયું તરતજ કઠોટક નાગ નળ રાજાને શાંત પાડી કહેવા લાગ્યો કે—

નળરાજને ધીરજ આપતાં કઠોટક નાગ કહે છે કે-
 મેં તમારું કાંતિમાન સુંદર સ્વરૂપ હતું તેનું હરણ કર્યું છે.
 તેનું કારણ એજ કે તમને લોકો ઝાળખી શકે નહિ.
 (તમે જો તમારાજ સ્વરૂપમાં રહો તો આ નળરાજજ છે
 એમ લોકો જાણી જાય માટે તમારા રૂપમાં ફેરફાર કર-
 વાની જરૂર હતી. માટેજ તેમ કર્યું છે.) હે નળરાજ તું
 નિર્દોષ છે. પાપરહિત છે. છતાં તારા જેવા પુણ્યશીલ
 રાજાને જે દુઃખ આપે છે. તે તારામાં મારા ઝેરને લીધે
 હવે દુઃખથી રહેશે. અર્થાત્ મારું ઝેર તેજ પાપીને દુઃખ
 અને પીડા આપશે. (ડંશ કરવાનું કારણ પુણ્યશાળીને જે
 પાપી પીડા આપે છે. તેને પીડા મારા વિષથી થાય માટેજ
 મેં ડંશ કર્યો છે. એમ કઠોટક નાગે રાજાને કહ્યું.) જ્યાં
 સુધી તે પાપી તમારા શરીરમાંથી જશે નહિ ત્યાં સુધી તે પાપી
 તમારામાં મારા ઝેરને લીધે ઘણા દુઃખથી પીડા પામીને
 રહેશે. તેના સર્વ અવયવોમાં મારું ઝેર વ્યાપી જશે. દુઃખ
 ભોગવવાને જે યોગ્ય નથી એવા નિર્દોષને કારણ વગર
 જે પાપી દુઃખ કરી હેરાન કરે છે. અને ખોટી રીતે ઈર્ષા
 કરે છે. અને ક્રોધ રાખે છે. એવા પાપીથી મેં આપની
 રક્ષા કરી છે. મતલબ કે તે પાપી હવે તમને દુઃખી કરી
 શકશે નહિ. પણ મારા ડંશથી મારા ઝેરથી તે પોતેજ
 દુઃખી થશે. અને હેરાન થઈ જશે. અને વળી હે મનુષ્યના
 રાજા તમને હવે કોઈ પણ હિંસક પ્રાણિ અથવા શત્રુ
 અગર તો રૂપિ મુનિઓનો ભય રહેશે નહિ. મારી કૃપાને
 લીધે તમને હવે કોઈ છતી શકશે નહિ. તેમ તમારે
 હવે કોઈનો ભય નથી તમે મારા અનુગ્રહથી એવા નિર્ભય

થયા છે. હે રાજા મારા વિષથી તમને જરી પણ દુઃખ થશે નહિ. તેમજ હે મનુષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ જલદીથી તમારો વિજય થશે સંગ્રામમાં તમે જીત મેળવશો તમે અહિંથી બાહુક નામ ધારણ કરી રૂપણની પાસે જાઓ તે રાજા અક્ષ વિદ્યામાં નિપુણ છે. સુંદર અને રમ્ય એવી અયોધ્યા નગરી તરફ તમે આજેજ પ્રયાણ કરો. તે રાજા તમને અક્ષવિદ્યા આપશે અને તેના બદલામાં તમારી અશ્વવિદ્યા તે લેશે. ઇક્ષ્વાકુ કુલમાં જેનો જન્મ થયો છે. એવાતે રૂપણ રાજા તમારા મિત્ર થશે. અને જ્યારે તમને અક્ષવિદ્યાનું જ્ઞાન થશે કે તરતજ તમે શ્રેયને મેળવશો અર્થાત પરમ ભાગ્યશાળી બનશો.

તમારી પત્નીનો મેળાપ થશે. હે રાજા તમે બીલ-કુલ શોક કરશો નહિ. તમારું રાજ્ય પણ તમને મળશે તેમજ તમારા સંતાનનો પણ મેળાપ થશે આ સત્ય હકીકત હું તમોને કહું છું. અને હે રાજા તમને તમારું પોતાનું અસલ સ્વરૂપ મેળવવાની ઈચ્છા થાય કે તરતજ મારું સ્મરણ કરવું અને આ બે દિવ્ય વસ્ત્રો આપું છું તે પહેરવાં આ દિવ્ય વસ્ત્ર પહેરતાની સાથેજ તમે તમારા સુંદર સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરશો. એમ કહીને નાગે નળરાજાને દિવ્ય વસ્ત્રની જોડી આપી. નળરાજાને એ પ્રમાણે કહીને તથા દિવ્ય વસ્ત્ર આપીને તે નાગનો રાજા તરતજ હે યુધિષ્ઠિર રાજા ! ત્યાંને ત્યાંજ નળના દેખતાંજ અંતર્ધાન થઈ ગયો.

કઠોટક નાગના અંતર્ધાન થયા પછી નળરાજા પણ

અયોધ્યા તરફ રૂપણું પાસે જવાના વિચારથી ચાલી નીકળ્યા. દશમે દિવસે અયોધ્યા આવી પહોંચ્યા અને રૂપણું રાજાની પાસે જઈને કહ્યું કે માઈ નામ બાહુક અશ્વવિદ્યામાં આ પૃથ્વીમાં મારા સમાન નિપુણ બીજો કોઈ નથી. ગમે તેવી મુશ્કેલીમાં મારી સલાહ મદદગાર થઈ પડશે તેમજ રસોઈમાં પણ હું બહુકાર અને પ્રવીણ છું. સંક્ષેપમાં હું તમને દરેક રીતે ગમે તેવા કઠણ કામોમાં પણ મદદગાર થઈ શકીશ માટે હે રાજા તમે મને તમારે ત્યાં રાખો. આ પ્રમાણે નળરાજાએ કહ્યું ત્યારે રૂપણું રાજાએ કહ્યું કે—

હે ભાઈ તમે ભલે મારે ત્યાં ખુશીથી રહો મને ખાસ કરીને ઘોડા દોડાવવાનો શોખ છે. એટલે પુરવેગમાં ઘોડા બંધ એવી રીતે ઘોડા કેળવાય એવી મારી ખાસ ઇચ્છા છે મારા ઘોડા પવનવેગી થાય એવું હું ઇચ્છું છું અને તમે તેમ કરી શકશો માટે તમને મારી અશ્વશાળાના અધ્યક્ષ તરીકે તમને નીમું છું અને તમારા હાથ નીચે બીજા બે માણસો જેમના નામ વાણ્ણેય અને જીવલ છે. તે તમને સોંપું છું. જેઓ તમારી પાસે હમેશાં રહેશે અને તમારી સુચના સુજબ કામ કરશે એ પ્રમાણે રાજાએ કહ્યું અને નળરાજા બાહુકના નામથી રૂપણુંની અશ્વશાળામાં રહેવા લાગ્યા નળરાજા દરરોજ દમયંતીની ચિંતાથી શોક કરે છે અને દરસાંજે તેના સંબંધમાં પોતાના ઉદ્દગારો કાઢી પોતાનો શોક પ્રદર્શિત કરે છે. રાજા કહે છે કે—

Stanza 18.

કવનુ સા ક્ષુત્પિપાસાર્તા શ્રાન્તા શેતે તપસ્વિનો ।
 સ્મરન્તી તસ્ય મંદસ્ય કંવા સાઽયોપતિષ્ઠતિ ॥ ૧૦ ॥
 આસીદ્બ્રહ્મતા નારી તસ્યા દૃઢતરં વચઃ ।
 સર્વૈ કેનચિદર્થેન તયા મન્દોવ્યયુજ્યત ॥ ૧૩ ॥
 વિમયુક્તઃ સ મન્દાત્મા ભ્રમત્યમુલ્લખીઢિતઃ ।
 દશ્મમાનઃ સ શોકેન દિવારાત્રમ તન્દ્રિતઃ ॥ ૧૪ ॥
 નિશાકાલે સ્મરં સ્તસ્યાઃ શ્લોકમેવંસ્મ ગાયતિ ।
 સવિમ્રમન્મહીં સર્વાં ક્વચિ દાસાઘ કિંચન ॥ ૧૫ ॥
 વસત્યનર્હસ્ત દુઃખં ભૂય ઇવાનુસંસ્મરન્ ।
 સા તુતં પુરુષં નારી કૃચ્છ્રેપ્યનુગતાવને ॥ ૧૬ ॥
 ત્યક્તા તેનાલ્પપુણ્યેન દુષ્કરં યદિ જીવતિ ।
 ઇકાબાલાઽનભિજ્ઞા ચ માર્ગમાણાઽતથોચિતા ॥ ૧૭ ॥
 ક્ષુત્પિપાસાપરિતાંગી દુષ્કરં યદિ જીવતિ ।
 શ્વાપદાચરિતે નિત્યં વને મહતિ દારુણે ॥ ૧૮ ॥
 ત્યક્તા તેનાલ્પ ભાગ્યેન મન્દપ્રજ્ઞેન મારિષ ।
 ઇત્યેવં નૈષધો રાજા દમયંતી મનુસ્મરન્ ।
 અજ્ઞાતવાસં ન્યવસદ્રાજ્ઞસ્તસ્ય નિવેશને ॥ ૧૯ ॥

તે (દમયંતી) ક્ષુધા તથા તૃષ્ણાની પીડાથી દુઃખી થએલી અને શ્રમિત થએલી અત્યારે ક્યાં સુતી હશે ? તે તેના મન્દ અને અલ્પ ભાગ્યવાળા પતિની (અર્થાત્ મારી) ચિંતા કરતી તે ક્યાં અને કોને ત્યાં હશે ?

આ પ્રમાણે હરરોજ રાજા બોલે છે તે સાંભળી એક દિવસ તેમના માણસે પુછ્યું કે હે બાહુક રોજ તમે આમ કહો છો તે કોણ છે અને તમે કેનો શોક કરો છો ? તે મને કહો મારે સાંભળવાની ઇચ્છા છે. રાજા કહે છે કે બાઈ એક સ્ત્રી જે ઘણી પવિત્ર છે; અને પતિની ઘણીજ માનીતી હતી અને તે પતિવ્રતા સ્ત્રીની વાણી પણ તેવીજ પવિત્ર અને સત્ય હતી. એવી તે સ્ત્રી પોતાના પતિનેજ સર્વસ્વ માનનારી, અને તેજ પ્રમાણે તેનો પતિ પણ તેવીજ અનન્ય પ્રીતિ અને સ્નેહ રાખતો હતો; આવો પરસ્પર અનન્ય પ્રેમ હોવા છતાં પણ, કોઈ કારણથી આ બંનેનો વિયોગ થયો. વિયોગ થયા પછી તે પુરૂષ પૃથ્વી ઉપર ભટકે છે અને તેનું હૃદય તેની પવિત્ર પતિવ્રતા સ્ત્રીના વિયોગને લીધે પીડાય છે. અને તે વિયોગના શોકથી તેની ઉંઘ પણ ગઈ છે; સુખ પણ ગએલું છે કારણ કે તેનું મન તેની પોતાની પ્રિય પવિત્ર પત્નીમાંજ હોવાથી, તેના વિયોગને લીધે તેને બીજી કાંઈ ગમતુંજ નથી. તે માણસ એક વખત દુઃખમાં આવી પડતાં તેની અર્ધાંગના પણ તેની સાથે વનમાં ગઈ અને વનમાં મદદ કરવાની તેમજ દિલાસો આપવાની પવિત્ર ઇચ્છાથી ગએલી તે પવિત્ર સ્ત્રીનો તેણે ત્યાગ કર્યો. આવું નિર્દય કામ તેનાથી થઈ ગયું છે. તેથી તેનું હૃદય હમેશાં ખળ્યા કરે છે; કારણ કે નિર્દોષ પવિત્ર, પોતાનામાં પ્રેમ રાખનારી અને દુઃખમાં પણ સુખ માનનારી, પોતાનો ધર્મ પવિત્ર પણે અઢા કરવાની ઇચ્છાથી વનમાં આવેલો, એવી સ્ત્રીનો કોઈ પણ અપરાધ વગર કેમ ત્યાગ થાય ? અને તેને જણાવ્યા વગર

વનમાં સુતી મુકી જવું એ બીલકુલ યોગ્ય નથી; આવું સમજનાર તથા હયાળું અને સત્યવાદી હોવા છતાં પણ તે પુરૂષે તે વખતે સત્ય અને હયાને ત્યજીને તે સ્ત્રીને ત્યાગ કર્યો; તેથી તે માણસ પોતે કરેલા અઘટિત કાર્યનો પસ્તાવો કરી દરરોજ આ પ્રમાણે બોલે છે. તે પુરૂષ વિલાપ કરીને કહે છે કે, આ પવિત્ર સ્ત્રી જંગલમાં એકલી છે અને રસ્તાથી અપરિચિત છે; અને દુઃખને લીધે તથા ક્રુધાને લીધે પીડાએલી આ બાલાને આવી આપત્તિ છે એવું બણવા અને બેવા છતાં તેનો ત્યાગ કર્યો એ કામ તદ્દન અસત્ય ગેરબ્યાજબી નિર્દય અયોગ્ય થયું છે એથી તે દુઃખમાં પોતાના દિવસો નિર્ગર્ભન કરતી હશે અને જીવન દુઃખે કરીને (પતિના વિયોગથી) ગાળતી હશે; આ પ્રમાણે બાહુક રૂપર્ષુના સારથિના પ્રશ્નનો માર્મિક જુવાપ આપી ને રાજા રૂપર્ષુને ત્યાં રહેવા લાગ્યો.

બૃહદશ્વ રૂપિ યુધિષ્ઠિર પ્રત્યે કહે છે કે નલરાજાએ વનમાં જઈને ઘણાં દુઃખો ભોગવી છેવટે કલિના પ્રભાવને લીધે સત્યવાદી અને જ્ઞાની હોવા છતાં સદ્ગુણી પતિવ્રતા પવિત્ર નિર્દોષ હમયંતીને ત્યાગ કર્યો. કલિના પ્રભાવથીજ પોતાનું મન તેજ હમયંતીમાં હોવા છતાં હયાળું હોવા છતાં પ્રતિજ્ઞા અને વાણીથી સત્ય હોવા છતાં તે તેનામાં રહેલા ગુણોને અમલમાં (વર્તનમાં) મુકી શક્યો નહિ અર્થાત્ કલિના પ્રભાવ આગળ નળની હયા અને સત્ય એ સર્વ ગુણો જતા રહ્યા. નળ રૂપર્ષુને ત્યાં અશ્વશાળાનો અધ્યક્ષ બની અયોધ્યામાં રહેવા લાગ્યો.

અને દમયંતી પણ પતિથી રહિત થઈ; નળનુંજ મનમાં સ્મરણ કરતી વનના અનેક કષ્ટો લોગવી છેવટે પોતાની માશીને ત્યાં સૈરન્ધ્રી તરીકે અજ્ઞાત (ઝોળખાણ પાડ્યા વગર) થઈને રહેવા લાગી.

નળનું રાજ્ય ગયું છે અને દમયંતી અને નળ રાજ્ય છોડી વનમાં ગયાં છે, એવી દમયંતીના પિતાને ખબર પડી કે તરતજ તેમણે સર્વે બ્રાહ્મણોને બોલાવી ખબર આપી કે તમો સર્વ નળની તેમજ મારી પુત્રી દમયંતીની શોધ કરવા જાઓ; અને તે સઘળા બ્રાહ્મણોને પુષ્કળ દ્રવ્ય આપીને શોધ કરવાનું કહ્યું; અને જાહેર કયું કે જે માણસ નળ અને દમયંતીની શોધ કરી લાવશે તેમને હું હજાર ગાયો તથા જમીન જાગીર અને શહેરના સમાન ગામનું દાન કરીશ; અને કદાચ નળ અગર દમયંતીને અહિંયાં લાવી શકાય નહિ તો પણ તેઓ ક્યાં છે એટલી પણ ખબર લાવશે તેમને પણ હજાર ગાયો આપીશ. આ પ્રમાણે જાહેર કરી રાજાએ ચારે દિશામાં માણસોને શોધમાં મોકલી દીધા. પૃથ્વીમાં તમામ ઠેકાણે તપાસ કરનારા તે માણસો શોધમાં ફરે છે પણ દમયંતી કે નળ કેઈને પણ પત્તો લાગતો નથી એવામાં સુદેવ નામનો બ્રાહ્મણ છેવટે ફરતો ફરતો એક રાજના નગરમાં આવી પહોંચ્યો; અને ત્યાં તપાસ કરતાં કરતાં તેણે દમયંતીને રાજમહેલની અગાશીમાં સુનન્દાની સાથે બેઠેલી જોઈ તે બ્રાહ્મણે તરતજ દમયંતીને ઝોળખી લીધી અને પોતાની મેળે સ્વગત્ કહેવા લાગ્યો:—

સુદેવ કહે છે— પ્રથમ મેં જોયેલી છે તેજ આ દમયંતી છે. આજે મારી મહેનત સફળ થઈ આ દમયંતી છે; જેને મેળવવા માટે પૃથ્વી ઉપરના સઘળા રાજાઓ સ્વયંવરમાં આવ્યા હતા. જેની મુખાકૃતિ ચંદ્ર સમાન છે તેજ આ દમયંતીને આજે હું જોઈ શક્યો છું. તેના કમલ જેવા નેત્રોથી પણ હું ઓળખી શકું છું કે આ દમયંતીજ છે. જે કામદેવની રતિ સમાન અને ચંદ્ર જેવી કાંતિવાળી છે. આ દેવી દમયંતી વિદર્ભરાજની રાજપુત્રી છે અને દૈવના દોષને લીધે જેમ પુણિમાનો ચંદ્ર રાહુથી પીડાય છે તેમ દુઃખ પામે છે. પતિના વિયોગના શોકને લીધે પાણી વગરની નદી હોય તેવી આ દમયંતી દેખાય છે. આ સુકુમાર સુંદર રાજપુત્રી જે રત્ન જડિત મહેલમાં રહેવાને યોગ્ય છે તેની સ્થિતિ સૂર્યના તાપથી તપીને જમીન ઉપર પડેલા કમલ જેવી થઈ છે. રૂપમાં સુંદર અને સ્વભાવે ઉદાર આ દમયંતી અત્યારે વાહળામાં જેમ ચંદ્રમા સંતાઈ જાય તેવી રીતે આ રાજ મહેલમાં રહે છે. તેને હું ઓળખી શક્યો છું અને આ કારણોથી અને ચિન્હોથી વિદર્ભરાજની પુત્રી દમયંતી તે આજ છે એમ ખાત્રીથી કહું છું ખરેખર બન્ધુવર્ગ અને સ્નેહીજનથી વિખુટી પડેલી આ દમયંતી પતિના હર્શનનીજ ઈચ્છાથી પોતાનું શરીર ટકાવી રહી છે. સત્ય છે કે નારીનું પરંમ ભૂપણુ પતિજ છે ભલે અલંકારો ન હોય. મર્તા નામ પરં નાર્યા મૂષળં. પતિ સિવાય નારી ગમે તેવી સુંદર હોય છતાં શોભતી નથી. નળરાજ આવી (સદ્ગુણી) પત્નીથી રહિત થવા છતાં

તેનો વિયોગ સહન કરીને શી રીતે રહી શકતો હશે ? તે રાજાને જરૂર દુઃખજ (પત્ની વિયોગથી) થવું જોઈએ તે રાજા પણ જ્યાં હશે ત્યાં જરૂર (પત્નીના વિયોગથી) દુઃખી જ હશે. દમયંતીનું આ દુઃખ જોઈ મને મનમાં વ્યથા થાય છે કે, સુખને ભોગવવા વાળી આ રાજપુત્રી આવું દુઃખ ભોગવે છે. ક્યારે આ દુઃખનો પાર આવશે ? અને પતિનો સમાગમ ક્યારે થશે ? જેમ રોહિણી અને ચંદ્રમાનો મેળાપ થાય છે તેમ નળ દમયંતીનો મેળાપ ક્યારે થશે ? નળરાજા આ દમયંતીને મેળવીને જરૂર પ્રસન્ન થશે. અને આનંદ મેળવશે રાજાને ગએલું રાજ્ય પાછું મળે એવો આનંદ તે રાજાને દમયંતીના ફરી મેળાપથી થશે. નળરાજા અને દમયંતી, રૂપમાં અને ગુણમાં, બંને સમાન છે અર્થાત્ નળને યોગ્ય દમયંતી અને દમયંતીને યોગ્ય નળરાજા જ છે. નળ રાજાની રાણી દમયંતીને હવે મેં પુરેપુરી ઓળખી છે અને તેથી હવે હું તેને મળું અને દિલ્લાસો આપું. એમ સઘળી બાબતો અને લક્ષણો જોઈ સુદેવ પ્રાદ્યુ દમયંતી પાસે જઈ કહેવા લાગ્યો કે હે વૈદહી ! તારા ભાઈનો પ્રિય મિત્ર હું સુદેવ છું. રાજાની આજ્ઞાથી તમારી શોધને માટે નિકળેલો હું અહિં આ આવ્યો છું; તમારા પિતા તથા માતા તથા ભ્રાતા અને તમારા બે બાળકો વિગેરે સર્વે કુશલ છે; પણ તમારા વગર તે સર્વે દુઃખી થાય છે અને તેથી તમારી તપાસ ને માટે ચારે બાજુ સેકંડો માણસોને મોકલ્યા છે.

બૃહદશ્વ રૂપિ કહે છે—હે યુધિષ્ઠિર રાજા દમયંતીએ સુદેવ પ્રાદ્યુને ઓળખ્યો અને પછી સઘળા સ્નેહી

જનોના સમાચાર એક પછી એક પુછ્યા; પછીથી શોકને લીધે તે ઘણુંજ રૂઢન કરવા લાગી હમયંતીને પોતાના બાઈના મિત્ર સુદેવની જોડે વાત કરતી તથા રૂઢન કરતી જોઈને સુનન્દાએ તે સર્વ ખબર રાજમાતાને કહી; જેથી રાજમાતા ત્યાં તરતજ આગ્યા અને સુદેવને વિવેકથી પુછવા લાગ્યા કે આ સૈરિન્દ્રી તરીકે અમારે ત્યાં રહી છે તે કેાણુ છે તે વિસ્તારથી મને કહો ત્યારે સુદેવે સઘળી વાત જણાવી અને આ હમયંતીજ અને પોતાની સગીએન ની હીકરી, દેવી સમાન આ હમયંતી નળરાજની પતિવ્રતા સદ્ગુણી પવિત્ર પત્ની, તે મારે ત્યાં આ સ્થિતિમાં રહી તે જાણતાંજ રાજમાતા શોકાતુર થઈ ગયા. અને રૂઢન કરી હમયંતીને પોતાની પાસે બોલાવી અને કહ્યું કે આ રાજ્ય અને સઘળું તારુંજ છે. તારા પિતાના રાજ્યમાં અને આ રાજ્યમાં ફેર ગણીશ નહિ. હમયંતીએ રાજમાતાને કહ્યું કે તમે મને જાળખી નહિં છતાં તમારે ત્યાં હું સુખથી જ રહી છું; મારી દરેક ઇચ્છા તમે પુર્ણ કરી છે. અને તમે મારી સંભાળ રાખી છે. માટે તમારે કાંઈ મનમાં લાવવું નહિં. મારા બન્ને બાળકો મારા પિતાને ત્યાં છે. અને તેઓ માતપિતાના વિયોગથી દુઃખ પામતા હશે અને હું ઘણા વખતથી બાહરજ છું. માટે હે માતા સમાન દેવી ! તમે મને હવે જવાની રજા આપો અને તે સાંભળી રાજમાતાએ પોતાના પુત્રની સંમતિ લઈ હમયંતીને જવા માટે એક ગાડી તથા કરાવી. તે ગાડીમાં ઉત્તમ પ્રકારનો ખોરાક તથા પાણી વીગેરેની સગવડ રાખવામાં આવી હતી અને હમયંતીને વિદલ્લ દેશમાં જવા માટે માણસોનો પણ

અંદોળસ્ત ઉત્તમ પ્રકારે કરીને હમયંતીને વિદાય કરી. થોડા જ વખતમાં વિહર્ષ દેશમાં આવી પહોંચ્યા. હમયંતીને આવેલી જોઈ સઘળા સ્નેહીજનો બન્ધુવર્ગ વીગેરે આનંદમાં આવીજઈ રાજાને આ કુશલ સમાચાર આપ્યા. આ બખર મળતાંજ રાજા પણ પોતાની પુત્રી હમયંતીને મળવા પોતાની રાણી સહિત આવ્યો. અને પોતાના પ્રાણ સમાન વહાલી દીકરીને મળી માતા પિતા ઘણાજ આનંદમાં આવી ગયા. અને તે દેવી સમાન હમયંતીનો પ્રેમ પૂર્વક સત્કાર કર્યો. હમયંતીએ પણ માતા પિતાને નમન કરી પોતાના બંને બાળકોને લેટી; તેમજ પોતાના બાઈઓને તથા અન્ય સ્નેહીજનોને મળી સઘળાને કુશલ સમાચાર પુછ્યા; અને પછી રાજાએ સુદેવ બ્રાહ્મણને એક હજાર ગાયો તથા એક ગામ તથા જમીન અને પુષ્કળ દ્રવ્ય આપ્યું. હમયંતીએ દેવોનું તથા બ્રાહ્મણોનું ઉત્તમ પ્રકારે પુજન કર્યું; અને પછી મનમાં શાંતિ રાખી નળના હથેલની ઇચ્છાથી તે પોતાની પુજ્ય માતાને કહેવા લાગી કે—

Stanza 19.

માં વેદિચ્છસિ જીવન્તીં માતઃ સત્યં બ્રવીમિતે ।
 નરવીરસ્ય વૈતસ્ય નલસ્યાનયને યત ॥ ૨૯ ॥
 દમયન્ત્યા તથોક્તા તુ સાદેવી મૃશ દુઃસ્વિતા ।
 વાષ્પેનાપિહિતા રાજ્ઞી નોત્તરં કિંચિદબ્રવોત્ ॥ ૩૦ ॥
 તદવસ્થાં તુ તાં દૃષ્ટ્વા સર્વમન્તઃ પુરં તદા ।
 હાહાભૂતમતીવાસીઞ્ચૈશં ચ પ્રરુદહ ॥ ૩૧ ॥

તતો भीमं महाराज भार्या वचन मब्रवीत् ।

दमयंती तव भृशं भर्तार मनुशोचति ॥ ३२ ॥

अपकुप्य च लज्जांसा स्वयमुक्तवती विभो ।

प्रयतन्तु तव प्रेक्ष्याः पुण्यश्लोकस्य मार्गणे ॥ ३३ ॥

ततो विदर्भाधिपते नियोगाद् ब्राह्मणा स्तदा ।

दमयन्तीमथો सृत्वा प्रस्थितास्ते तथाऽब्रुवन् ॥ ३४ ॥

દમયંતી કહે છે:—હે માતા જો મને જીવિત રાખવાની ઇચ્છા હોય તો હું સત્ય કહું છું કે તમે મારા પતિ નળની શોધ કરાવો. (અર્થાત્ મારા પતિ નળ સિવાય હું મારા દેહને વધુ વખત ધારણ કરી શકીશ નહીં. તેના વિયોગથી મારા પ્રાણ જશે.) દમયંતીનું વચન સાંભળી તેની માતા ઘણુંજ દુઃખ પામી. આંખમાં અશ્રુ આવ્યા પણ કાંઈ જીવાપ આપ્યો નહિ. પણ તેટલામાં તો રાજમહેલમાં દમયંતીની સ્થિતિ બહુજ કષ્ટજનક થઈ પડી. દમયંતીને આ પ્રમાણે જોઈ સર્વેએ હાહાકાર કરી રૂઠન કરવા માંડ્યું. દમયંતીના શરીરની તથા મનની આવી સ્થિતિ જોઈ તેની માતાએ તરતજ વિદર્ભરાજને કહ્યું કે તમારી દમયંતી પતિવ્રતા છે અને પોતાના પતિ નળરાજ માટે ઘણો શોક કરે છે. અને લજ્જાનો ત્યાગ કરી તેણે મને આવાત સ્પષ્ટ પણે જણાવી છે તો હે રાજા ? નળરાજની શોધને માટે જલદીથી માણસો મોકલો. રાજાએ પોતાની રાણીનું વચન સાંભળીને તરતજ નળની શોધ માટે માણસો મોકલવા હુકમ આપી દીધો. દમયંતીને ખબર આપવામાં આવી કે નળરાજની શોધ માટે માણસો મોકલવાનો રાજાનો

હુકમ થયો છે. તેથી તે સઘળા બ્રાહ્મણોને હમયંતી પાસે મોકલવામાં આવ્યા અને હમયંતીએ તે બ્રાહ્મણોને સુચના આપી માર્મિક ગાથા કહી સંભળાવી. તે પ્રમાણે ગાથા કહેતા કહેતા બ્રાહ્મણો પૃથ્વી ઉપર નળરાજની શોધમાં ફરવા લાગ્યા. જ્યાં જ્યાં બ્રાહ્મણો જાય છે ત્યાં ત્યાં હમયંતીએ પહેલી ગાથાની ટેલ નાખે છે. પણ કોઈ ઠેકાણેથી તે ટેલનો જીવાળ મળતો નથી છેવટે એક પણીદ નામનો વિદ્વાન બ્રાહ્મણ અયોધ્યા નગરીમાં આવી ચઢે છે અને ત્યાં રેતુપર્ણ રાજની સમક્ષ તેની રાજસભામાં આ માર્મિક ગાથા (ચાને ટેલ) સંભળાવે છે ત્યાં પણ રાજા કે રાજસભામાંથી કોઈ પણ માણસ તરફથી જીવાળ મળતો નથી. પણીદ નિરાશ થઈ પાછો જાય છે જતાં જતાં અશ્વશાળામાં જાય છે અને ત્યાં ગાથા ગાય છે.

Stanza 20

ક્વનુત્વં કિતવચ્છિત્વા વક્ષાર્થે પ્રસ્થિતોમમ ।
 ઉત્સૃજ્ય વિપિને સુપ્તા મનુરક્તાં પ્રિયાં પ્રિય ॥૩૭॥
 સર્વૈયથા ત્વયા દૃષ્ટા તથાસ્તેત્વત્પ્રતીક્ષિણી
 દક્ષમાના શૃંગબાલા વક્ષાર્થેનાભિ સંવૃતા ॥૩૮॥
 તસ્યા રુદન્ત્યાઃસતતં તેન શોકેન પાર્થિવ ।
 પ્રસાદંકુરુવૈવીર પ્રતિવાક્યં વદસ્વ ચ ॥૩૯॥
 એવમન્યન્નવક્તવ્યં કૃપાંકુર્યાદ્યથામયિ ।
 વાયુના ધૂયમાનોહિ વનંદહતિ પાવકઃ ॥૪૦॥
 મર્તવ્યા રક્ષણીયાચ પત્નીહિપતિના સદા ।
 તન્નષ્ટમુખયંકસ્માદ્મમ્નસ્ય સતસ્તવ ॥૪૧॥

હ્યાતઃ પ્રાજ્ઞઃકુલીનશ્ચ સાનુક્રોશો ભવાન્સદા ।
 સંવૃતો નિરનુક્રોશઃશંકે મદ્ભાગ્ય સંસારાયાત્ ॥૪૨॥
 તત્કુરુષ્વ નરવ્યાઘ્ર દયામયિ નરર્ષભ ।
 આનૃશંસ્યં પરો ધર્મસ્ત્વત્ત એવ હિમેશ્રુતઃ ॥૪૩॥

દમયંતીએ કહેલી ગાથા.

દમયંતી કહે છે—હે પ્રિય ! માફ અડધું વસ્ત્ર કાપીને મને તમારી માનીતી અને પ્રાણથી પણ અધિક એવી તમારી પત્નીને વનમાં એકલી નિંદ્રાધીન સુકીને (ખબર આપ્યા વગર તમે જતા રહ્યા છો.) તમે ક્યાં ફરો છો ? તમે જે પ્રમાણે જોઈ છે તેજ સ્થિતિમાં તમારી પત્ની અડધુંજ વસ્ત્ર પહેરીને તમારા વિયોગને લીધે વિરહાગ્નિથી દુઃખી થાય છે અને તમારા દર્શનની ઇચ્છા રાખે છે તેના રૂદન તથા શોકનો વિચાર કરી હે રાજા તમે તેના ઉપર દયા લાવો અને બુવાળ આપો. વળી મારા ઉપર કૃપા કરે એવું બીજું પણ કહે જો કે તેજેમજ અગ્નિ વાયુની મહદ મળતાં આખા વનને બાળી મુકે છે. (દમયંતી શમશ્યામાં જણાવે છે કે તમારા વિરહનો શોક મારા વિનાશમાં આવે નહિ તે હે રાજા તમારે બાણવું જોઈએ મારો શોક દૂર કરવાનું સાધન તમારી પાસેજ છે તમે કૃપા કરી દર્શન આપો. પતિએ પત્નિનું બરણુ પોષણ કરવુંજ જોઈએ. તમે સત્યવાદી અને ધર્મશ્રી છો, છતાં આ બંને વસ્તુનો કેમ લોપ કર્યો છે. તમે જ્ઞાની તેમ જ કુલવાન અને કીર્તિવાળા અને દયાળુ છો છતાં તમે નિર્હય થયા છો તે મારાજ ભાગ્યનો લોપ છે એમ હું

માનું છું. માટે હે રાજા તમે મારા ઉપર મહેરબાની કરો
મેં તમારી પાસેથીજ સાંભળ્યું છે કે દયા એ
પરમ ધર્મ છે.

રૂપણું રાજાની અશ્વશાળામાં જોણે આશ્રય લીધો
છે, એવા બાહુકના વેશમાં નળરાજાએ પહોંચી ગયા ગાથા
સાંભળી કે તરતજ તે સમજી ગયો કે ગાથામાં કહેલી
સર્વ વિગત મનેજ લાગુ પડે છે. મને ઉદેશીનેજ આ
ગાથા કહેવામાં આવી છે આવી માર્મિક શમશ્યા વાળી
વાણી કહેનાર દમયંતીનોજ આ માણસ છે. એમ બાહુકે
ખાત્રી પુર્વક નિશ્ચય કર્યો. આ માણસ મારી શોધ માટેજ
દમયંતીએજ મોકલેલો છે. એ ચોક્કસ છે. આ યુક્તિ
દમયંતીએજ બુદ્ધિ પુર્વક શોધી કહાડી છે. તેની મારા
ઉપરની અનન્ય ભક્તિ તેમજ તેનો સત્ય અમર પ્રેમ આ
શમશ્યાના વચનોમાં સમાયેલો છે. મારા કરેલા અપ-
રાધો સામે તે જોતી નથી અર્થાત્ મારાથી થએલી ભૂલોને
તે ક્ષમાની નજરે જોઈ મનમાં સમાવી તે પવિત્ર સ્ત્રી
મારા વિયોગથી ઘણુંજ દુઃખ પામે છે. અને મારા દર્શન
અને સમાગમની તેને તીવ્ર ઇચ્છા છે તે ઇચ્છાને મારે
પુરી કરવીજ જોઈએ. એ મારી પવિત્ર ફરજ છે. ધર્મ-
માંથી ભુલા પડેલા પતિને માટે આ શમશ્યા ઘણીજ
સમજવા લાયક છે. અને પતિની પત્ની તરફની ફરજનું જ્ઞાન
કરાવે છે. બનેલા બનાવનું સંક્ષેપમાં વર્ણન કરતી આ
વાણી સત્ય છે. મારી પાસેનું વસ્ત્ર પક્ષીઓ લઈ ગયા
તેથી અમો બંને એકજ વસ્ત્રથી વનમાં ફરતા હતા.
અમારા સંપત્તિમાં આ એકજ વસ્ત્ર અમારા બે જણ વચ્ચે

હતું એવી સ્થિતિ હતી. એમ કહ્યું છે તે ખરેખર સત્યજ છે. અને તે વચ્ચે મેં અડધું કાપી નાંખ્યું. કાપી નાંખવાથીજ અમે બંને સાથે હતા. અને એક હતા તે બુદ્ધા થયા વિખુટા પડ્યા. આ મારી ભૂલ થઈ છે. શમ-સ્થામાં તે ભૂલ જણાવી છે. બીજું ખબર આપ્યા વગર નિદ્રામાં મેં સતીનો ત્યાગ કર્યો. આ પણ મારો દોષ છે કારણ કે પવિત્ર પત્નીનો ત્યાગ કરવો, અને ખબર આપ્યા વગર ઉંઘમાં સૂતી મુકીને જવું એ સજ્જન પુરૂષનો ધર્મ નથી. અઘોર નિર્જન વનમાં નિર્દોષ પત્નીનો ત્યાગ કર્યો અર્થાત્ ત્યાગ કરતી વખતે સ્થળનો પણ વિચાર કર્યો નથી. એમ તે કહે છે એ વાત પણ મારે કબુલ કરવી પડે છે. હું છાનોમાનો કદા વગર જતો રહ્યો છું એ મારો ભયંકર ગુનહો છે એમ તે કહે છે તે ખરેખર સત્ય જ છે. સજ્જન દયાળુ અને પુરૂષ શ્લોક તરીકે પ્રખ્યાત થયેલા રાજાને માટે આ વર્તન બીલકુલ અયોગ્ય ગણાય. કર્તવ્ય ને સમજનાર, પતિ પત્નીના ધર્મને ભણનાર, પ્રભને પાલનાર અને દયાળુ સત્યવાદી રાજા તરીકે જેણે પોતાનું જીવન વ્યતિત કર્યું છે. તેવા રાજાએ પોતાની પવિત્ર નિર્દોષ રાણીનો ત્યાગ કદાપિ કરવો ન જ જોઈએ. છતાં આ બધું બન્યું તેનું કારણ પોતાના ભાગ્યનોજ વાંક છે. એમ બતાવી તે સદ્ગુણી દમયંતી પોતે મહાન ધીરજને ધારણ કરે છે. અને મારા સમાગમની ઇચ્છાથી જ પોતાના પ્રયત્નો ચાલુ રાખી આ યોજના તેણે બુદ્ધિ-પુર્વક ઘડીને જ આ માણસને મોકલ્યો છે. તે પોતાનામાં વિશ્વાસ રાખી શ્રદ્ધાપુર્વક મને શોધવાના પ્રયાસ કરે છે.

તેનો મારામાં પાકો વિશ્વાસ છે. તેનું શુદ્ધ હૃદય કબુલ કરે છે, કે આ રાજા આવું નિર્દય કામ કદી કરેજ નહિ છતાં આ કામ મારાથી થયું તે મેં પરવશ બની નિરૂપાયે મારી મરણ વિરૂદ્ધ બળાત્કારે કોઈ પણ અન્ય વ્યક્તિના પ્રભાવથીજ કર્યું છે. મારામાં રહેલી દયાને તથા સત્યને તિલાંજલી મળી (અર્થાત્ દયાળુ છતાં નિર્દય બનાવ્યો) સત્યવાદી છતાં સ્નેહમાં પ્રપંચી) ઠરાવ્યો. દેવી સમાન દમયંતી ગુણ દોષને પારખી શકે છે. તે બુદ્ધિશાળી છે. નિર્દોષ છે સતી છે. સદાચરણી પતિવ્રતા છે તે મને મારા ધર્મનું જ્ઞાન કરાવે છે. અને સજ્જન પુરૂષે પોતાની પત્ની પ્રત્યે કેવી રીતે વર્તવું જોઈએ તેનો ખ્યાલ આ શમશ્યામાં આપે છે. વક્ષાદાર પવિત્ર નિર્દોષ પત્નીનું પતિએ ભરણ પોષણ કરવુંજ જોઈએ. પતિની આ ફરજ છે. ક્ષમાવાન દમયંતી મારા દોષોને ભુલી જઈ મને દયાળું બનવાનું કહે છે. પતિએ હમેશાં પોતાની પત્ની તરફ દયાની નજરે જ જોવું જોઈએ પતિ પાસેથી દયા અને અનુગ્રહની આશા હરેક પત્નીએ રાખવીજ જોઈએ. પતિએ વક્ષાદાર પત્નીને હમેશાં સુખ શાંતિ આપવીજ જોઈએ. આ પ્રમાણે પત્ની પ્રત્યેની ફરજ યાને ધર્મનો ઉદ્ભવ આ ગાથામાં કરેલો છે. તે ખરેખર સત્યજ છે. સદાચરણી પવિત્ર સ્ત્રીઓજ ધર્મમાંથી ભુલા પડેલા અને કર્તવ્યથી ભ્રષ્ટ થયેલા પતિને સન્માર્ગે વાળવામાં ખરેખર માર્ગદર્શક ભોમિયા છે. શાંતિથી ધીરજથી અને સહન શક્તિથી તેમજ પવિત્ર આચારથીજ સ્ત્રીઓ ઉત્તમ અને પવિત્ર બની સંસારને સ્વર્ગ સમાન બનાવી શકે છે. ખરેખર

હમથ'તી દેવીજ છે મનુષ્યમાં દેવસમાન ગુણો ધારણ કરનારી દેવીને મારે યોગ્ય પુણ્યો આપવોજ જોઈએ એમ વિચારી તે બાહુક (હુપા વેશમાં નળરાજ) આ પ્રમાણે પછાંદને કુશળ સમાચાર પુછી જીવાળ આપે છે.

Stanza 21.

वैषम्यमपि संप्राप्ता गोपायंति कुलस्त्रियः ।
 आत्मानमात्मना सत्यो जितःस्वर्गो न संशयः ॥८॥
 रहिता भर्तृभिश्चैव न कुप्यन्ति कदाचन ।
 प्राणांश्चारित्रकवचान्धारयन्ति वरस्त्रियः ॥९॥
 विषमस्थेन मूढेन परिभ्रष्ट सुखेन च ।
 यत्सातेनपरित्यक्ता तत्रनक्रोद्धुर्महति ॥१०॥
 प्राणयात्रां परिप्रेप्सोः शकुनैर्हृतवाससः ।
 आधिभिर्देष्टमानस्य श्यामानक्रोद्धुर्महति ॥११॥
 सत्कृताऽसत्कृतावापि पतिं दृष्ट्वातथागतम् ।
 भ्रष्टराज्यंश्रियाहीनं क्षुधितं व्यसनाल्लुप्तम् ॥१२॥

ઉત્તમ પ્રતિવ્રતા સ્ત્રીઓજ હુઃખમાં પણ સ્વાશ્રયી. સ્વ'તંત્ર (પરાધીન પરવશ નહીં બનતાં) પોતાનાજ સદા-ચારથીજ પોતાનું પવિત્ર જીવન પસાર કરવામાં સમર્થ બને છે તેઓજ પોતાનાજ (પારકાના ઉપર આધાર નહિ રાખતા) તેજથી અને પરાક્રમથી સ્વગ' મેળ-વવાને શક્તિમાન થાય છે (અર્થાત્ હુઃખમાં અડગ રહેવાની તાકાત ધરાવતી સ્ત્રીઓજ પોતાના શીયળનું રક્ષણ કરીને

સ્વાવલંબી સ્વતંત્ર (ધર્મ અને વિવેકથી) પવિત્ર ધાર્મિક જીવન પસાર કરવા શક્તિ ધરાવીને ઉત્તમ પતિવ્રતા બને છે.) તેવીજ સતી સન્નારીઓજ પોતાના પ્રાણની સદાચરણ રૂપી બખ્તરથી રક્ષા કરે છે અને પતિથી એકલી પડ્યા છતાં પણ તેવી સ્ત્રીઓ કદી ક્રોધને વશ થતી નથી (અર્થાત્ વિવેક બુદ્ધિથી ક્ષમા રાખી શાંતિ ને ધારણ કરે છે. અને દુઃખથી થતા શોક અને ક્રોધને સંયમ અને શાંતિથી પોતેજ સહન કરે છે પણ સામા ઉપર સામે દોષિત હોવા છતાં પણ કોપ કરતી નથી.). દુઃખને પ્રાપ્ત થએલો અને શોકથી મોહિત થએલો સર્વ સુખથી ભ્રષ્ટ થએલો જે સર્વ પ્રકારે દુઃખી હતો તે પતિ સુખ આપી શકેજ નહિ એવી સ્થિતિ લોગવનાર પતિ જેની બુદ્ધિ પણ દુઃખને લીધે ભ્રમિત થઈ હતી તે તેવી સ્થિતિને લીધેજ મનની અસ્વસ્થતામાં પત્નીનો ત્યાગ કરે તેથી પવિત્ર સતીએ તેના ઉપર ક્રોધ કરવો જોઈએ નહિ. જીવનને ટકાવી રાખવા માટે ક્ષુધાની શાંતિનો પ્રયાસ કર્યો ત્યારે પક્ષીઓ વસ્ત્ર પણ લઈ ગયા એવા દુઃખમાં વધારે દુઃખ પડવાથી જે માણસ અનેક ચિંતાઓથી વ્યગ્ર બની ગયો એવી તે મનુષ્યની દશા હતી તેવા પતિને રાજ્ય વગરનો વૈભવ અને લક્ષ્મી વગરનો ક્ષુધાથી પીડીત જોઈને તેના દુઃખનો ખ્યાલ કરી તેવા પતિ તરફથી માન શું અને અપમાન શું એ મનમાં નહીં લાવતાં પવિત્ર સ્ત્રીએ તેવા પતિ ઉપર રહેમ નજરજ રાખવી જોઈએ. (અર્થાત્ દુઃખમાં આવી પડતાં વિવેકથી ભ્રષ્ટ થયેલા તથા મોહને લીધે ચોગ્ય અને અચો-

અને વિવેક કરવાને અશક્ત બનેલા પતિ ઉપર સન્નારી કદાપિ ગુસ્સે થતી નથી).

પણાંદ નામના પ્રાદ્યણે દમયંતીને કહ્યું કે અયોધ્યામાં રૂપણની અશ્વશાળામાંથી બાહુક નામના સારથિએ આ જીવાપ આપ્યો છે તે રાજાને સારથિ છે અને તે અશ્વવિદ્યામાં કુશલ છે રસોઈમાં પણ પ્રવીણ છે પણ રૂપમાં તે બિલકુલ કાંતિ વગરનો છે અને તેના હાથ ઢુંકા છે આ પ્રમાણે તે માણસની સવિસ્તર હકીકત મેં તમને કહી. હવે તમે રાજાને મારા કરેલા કામની ખબર આપો (રાજા પાસે હું મહેનતનો બદલો માગવા જતો નથી તેનું કારણ હું નળરાજાને શોધીને અહિં આ લાવ્યો નથી તેમજ જે સમાચાર હું લાવ્યો તેથી તેની શોધ પુરેપુરી થઈ ના ગણાય.) માટે તમારી મારફતેજ રાજા પાસેથી મને મારી મહેનત મળે એમ હું ઇચ્છું છું દમયંતીએ પણાંદના આ વચનો (નળનો જીવાપ) સાંભળી એકદમ અંતઃપુરમાં ગઈ. આંખમાં આંસુ લાવી માતાને કહેવા લાગી કે તારી સમક્ષ તારી રજા લઈ સુદેવને હું અયોધ્યા મોકલું છું પણ આ વાત મારા પિતા કેઈ પણ પ્રકારે બાંધે નહિ. અર્થાત્ હે માતા સુદેવને અયોધ્યા મોકલું છું એ વાત બીલકુલ ગુપ્ત રાખવાની છે માટે મારા ભક્ષાની ખાતર આ વાત મારા પિતાથી છાની રાખજો અહિંથી સુદેવને અયોધ્યા નળને તેડવા માટે જલદીથી જવાદો અને જેવી રીતે તે મને શોધીને લાવ્યો છે તેવીજ રીતે નળરાજાને લાવવા માટે તેને જવાદો. આ પ્રમાણે માતાને કહી પછી પણાંદ પ્રાદ્યણને ઘણુંજ દ્રવ્ય

આપ્યું અને નળરાજના આગ્રહ પછી બીજું ધણુંજ વધારે દ્રવ્ય આપીશ તેં માફ ધણુંજ કામ કર્યું છે અને આવી સેવા બીજા કેાઇએ કરી નથી એવી સેવા તેં બજાવી છે અને તેથીજ મારા પતિને મેળવવાના પ્રયત્નમાં હું સફળતા મેળવીશ. પણાંદે પણ દમયંતીને આશીર્વાદ આપ્યા અને મનમાં પ્રસન્ન થઈ પોતાને ઘેર ગયો. પછીથી દમયંતીએ પોતાની માતા સમક્ષ સુદેવને બોલાવી કહ્યું કે એકદમ ઉતાવળથી પવનવેગીની માફક અયોધ્યા નગરીમાં જાઓ. અને રૂપણું રાજાને કહેવું કે દમયંતી બીજો સ્વયંવર કરે છે બધા રાજાઓ ત્યાં એકઠા થાય છે અને તે આવતી કાલેજ થવાનો છે. જો તમારાથી બને તેમ હોય તો હે રાજા તમે ત્યાં વિના વિદ્યંબે જલદીથી જાઓ. આવતી કાલે સૂર્યોદય થતાં તે બીજા પતિનીપસંદગી કરશે. કારણ કે નળરાજા પૃથ્વી ઉપર હયાત છે કે નહિ તેની તેને ખબર નથી.

દમયંતીને આ સંદેશો સુદેવે અયોધ્યામાં જઈ રૂપણુંને તેજ પ્રમાણે (દમયંતીના કહેવા સુજબ) કહી સંભળાવ્યો. સુદેવે કહેલા સમાચાર સાંભળી અયોધ્યાપતિએ તરત જ બાહુકને બોલાવ્યો અને કહ્યું કે એકજ દિવસમાં વિદર્ભ દેશમાં જવાનું છે માટે તમારી અશ્વવિદ્યાથી સહાયતાથીજ ત્યાં જવાય તેમ છે ત્યાં દમયંતીનો સ્વયંવર છે તેથી મારે ત્યાં જવાની ધરછા છે પણ દિવસ એકજ છે માટે તમારી મદદ હોય તોજ તમે મને એક દિવસમાં તમારી વિદ્યાના પ્રભાવથી પોહોચાડી શકો તેમ છે માટે અશ્વવિદ્યામાં કુશળ એવા બાહુક મને તમારી

મહદની જરૂર છે આ કામમાં તમે મારી સાથે રહો અને આપણે વિદેશ દેશમાં જઈએ.

રાબાનું વચન સાંભળી નળરાબા મનમાં શોકાતુર થયો. દમયંતી ફરી સ્વયંવર કરે છે એ સાંભળતાંજ રાબા મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે આ પગલું શા કારણથી દમયંતીએ ભર્યું ? શોકને લીધે અને દુઃખથી પીડાઈને તેણે આ કામ કયું હશે ? કે મેં પેલા માણસને જીવાપ આપ્યો તેથી દમયંતીને ખબર પડી ગઈ કે નળરાબા રૂતુપર્ણને ત્યાંજ છે. તેથી મનેજ યોલાવવા માટે આ યુક્તિ છે. ભલે આ ઉપાય તેણે અજમાવ્યો છે. છતાં તે ગંભીર છે. મેં પણ ગંભીર દોષ કર્યો છે. કારણ કે મારામાં વિશ્વાસ રાખીને સુતેલી, સાચા શુદ્ધ સ્નેહવાળી પ્રાણી પણ પતિને અધિક માનનારી સુખ અને દુઃખમાં સમાન રીતે ભાગ લેનારી મનોહર સ્વરૂપ વાળી (જેના રૂપની પૃથ્વીમાં જોડી નથી.) પવિત્ર પત્નીનો કાંઈ પણ અપરાધ વગર મેં ત્યાગ કર્યો છે. ત્યાગ કરતી વખતે હયાહીન બન્યો છું સ્નેહ રહિત થયો. દેવો સમક્ષ કરેલી પ્રતિજ્ઞાનો પણ ત્યાગ થયો. વિવેક બુદ્ધિ હોવા છતાં તેનો ઉપયોગ થયો નહિ. હયા હોવા છતાં હયા કામમાં આવી નહિ સ્નેહ છતાં સ્નેહનું પણ કાંઈ ચાહ્યું નહિ. અર્થાત્ મારા પ્રયત્નો નિષ્ફળ થયા હું પરવશ બન્યો. જ્ઞાની છતાં અજ્ઞાની હયાળુ છતાં નિર્હય, ધર્મને બળવા છતાં મારાથી મારી ફરજ અદા કરવામાં હું પાછળ પડ્યો કોઈપણ કારણ ચાને વ્યક્તિના પ્રભાવને લીધે મારા સર્વ પાસા અને પ્રયત્નો નિષ્ફળ નિવડ્યાં દેવના પ્રભાવ આગળ

મનુષ્ય લાચાર બને છે. આક્ષેપને પાત્ર થાય છે. તેનો ખરેખરો વિવેક તો સમજી વિદ્વાનોજ કરી શકે છે. સામાન્ય મનુષ્યો સમજી શકતાં નથી. અને તેથીજ તેઓ આક્ષેપ કરે છે. હમયંતી જેવી વિવેકી બુદ્ધિશાળી પવિત્ર સ્ત્રી મારી ભુલ થઈ છતાં કેઈ પણ સબળ કારણને લીધેજ થઈ છે એમ એની દૃઢ માન્યતા છે. સ્ત્રીઓનો સ્વભાવ ચંચળ હોય છે. પણ હમયંતી માટે હું એવું માની શકતો નથી. એ સામાન્ય સ્ત્રી નથી. ઉચ્ચ કેટીની બુદ્ધિશાળી વિવેકી છે. આ સતી પતિવ્રતા દુઃખમાં પણ અડગ નિશ્ચય વાળી છે. દુઃખથી ખીલકુલ ગભરાય તેમ છે જ નહિ. ધીરજ તેનામાં છે. સહનશીલતા વાળી આપત્તિમાં સજ્જન પુરૂષના માર્ગે અનુસરનારી આ પતિવ્રતા સ્ત્રીએ આ યુક્તિ અજમાવી છે તેથી મારી બુદ્ધિ પણ ઝોલા ખાય છે. બે સંતાનોની માતા છે છતાં સ્વયંવર કરે છે એવા સમાચાર રૂતુપર્ણને કહેવડાવે છે. તો તેમાં મારે ખરૂં શું સમજવું ? આનું રહસ્ય ત્યાં જવાથી જ ખબર પડશે માટે ત્યાં જવુંજ અને સત્ય હકીકત જાણવી એમ વિચાર કરી બાહુકે રૂતુપર્ણ રાબને કહ્યું કે આપણે વિદર્ભ જઈશું, અને હું તમને મારી વિધાના પ્રતાપથી વખતસર એકજ દિવસમાં લઈ જઈશ એમ કહી પોતે અશ્વશાળામાં ગયો; અને મુસાફરી કરી શકે એવા કુશળ ઘોડા પારખી રથમાં ભેડયા. રૂતુપર્ણ રાબએ તે ઘોડાને દુબળા ભેઈ નળને કહ્યું કે આ ઘોડા શીરીતે વિદર્ભ પહોંચાડશે ? ત્યારે નળ રાબએ કહ્યું કે આ ઘોડાઓજ સારા અને ઉત્તમ લક્ષણોવાળા છે. તેજ

એક દિવસમાં તમને વિદ્યુત પોહોચાડી શકશે છતાં તમને શંકા હોયતો તમે જે ઘોડાઓ ખતાડો તે ઘોડાઓને હું રથમાં જોડું. નળનો જીવાપ સાંભળી રૂપણું રાજાએ શાંતિથી કહ્યું કે અશ્વવિદ્યામાં તમે નિપુણ છો. માટે તમારી ધ્યાનમાં આવે તે પ્રમાણે કરો. તેથી નળે રથમાં પોતે પસંદ કરેલા સારા ઘોડાઓને જોડયા. અને રૂપણુંરાજા બેસે છે કે તરતજ ઘોડાઓ બેસી ગયા. પછી નળે તે ઘોડાઓને લગામ વડે ઉભા કર્યા. પછી સારથિ વાળ્યું અને રથમાં બેસવાનું કહી તે ઘોડાઓને પવનવેગી ઝડપથી નળરાજાએ દોડાવ્યા બાહુકે વિધિવત્ તે ઘોડાઓને હાંક્યા, અને તે ઘોડા આકાશમાં ઉડતા હોય એ પ્રમાણે ગતિ કરવા લાગ્યા. ઘોડાઓની પવનવેગી ગતિ જોઈ બાહુકની અશ્વવિદ્યાની પ્રવીણતાથી રૂપણુંરાજા વિસ્મય પામ્યો. બીજો સારથિ જે સાથે હતો તે પણ રથનો અવાજ તથા ઘોડાને હાંકવાની રીત તથા અશ્વોની પરિક્ષા જોઈ, બાહુક વિષે વિચાર કરવા લાગ્યો અને કહેવા લાગ્યો કે આ બાહુકના રૂપમાં ઈંદ્રરાજાનો સારથિ માતલિ તો નહિ હોય ? કહાય તે નળરાજા પોતે પણ હોય કારણ કે નળરાજા અને બાહુક, ઉમ્મરમાં સમાન છે. ફક્ત રૂપમાં ફેર છે; બાકી બીજી બધી વાતે નળના જેવીજ હુંશિયારી છે; માટે હું તો માનું છું કે આ નળરાજાજ હોવા જોઈએ. મહાન પુરૂષો છુપા વેશમાં પૃથ્વી ઉપર ફરે છે. હુઃખને લીધે તેઓ છુપા વેશમાં રૂપ બદલીને ફરે છે. એમ અનેક પ્રકારે વિચારમાં તે સારથિ લીન થતાં બાહુકની વિદ્યા જોઈને આનંદ પામ્યો.

નદી સરોવરો અને પર્વતોના ગહન ભાગે કાપતો રથ પુરવેગમાં જાય છે; અને રસ્તામાં રૂતુપર્ણ રાજાનું વસ્ત્ર પડી જાય છે. નળને ઘોડા રોકવાનું કહે છે કે જેથી આ બીજો સારથિ વસ્ત્ર પાછું લઇ આવે; પણ નળરાજા કહે છે કે વસ્ત્રને અને રથને એક યોજનનું અંતર પડી ગયું છે. ઘોડાઓ એક યોજન દૂર આવી ગયા. માટે પાછું મેળવી શકાય તેમ નથી. પછી રસ્તામાં એક મોટું વૃક્ષ આવ્યું. તે જોઇને રૂતુપર્ણ રાજાએ બાહુકને કહ્યું કે મારી પણ ગણિત શાસ્ત્રની પ્રવીણતા જો. કોઈ પણ સર્વજ્ઞ નથી. બધા બધી વસ્તુઓને જાણતા નથી. આ ઝાડની બેશાખા ઓના પાંદડાની સંખ્યા પાંચ કરોડની છે. અને બેહજાર પંચાણું ફળની સંખ્યા છે. આ પ્રમાણે કહ્યું કે નળરાજાએ તે ડાળીઓ કાપી અને ગણી જોઈ ખાત્રી કરી; અને રૂતુપર્ણ રાજાને કહ્યું કે આ તમારી વિદ્યા અફલુત છે. આ કળા જાણવાની મારી ઇચ્છા છે તે સાંભળી રાજાએ કહ્યું કે આ વિદ્યા ઉપરાંત અક્ષ વિદ્યા પણ હું જાણું છું. રૂતુપર્ણે અક્ષવિદ્યા નળને આપી. અક્ષવિદ્યાનું રહસ્ય જાણવામાં આવતાંજ કલિ નળના શરીરમાંથી ઝેરની ઉલટીઓ કરતો બહાર નીકળ્યો. બહાર નીકળતાંની સાથે તે કલિ હ્રમયંતિના તથા કર્કોટકના શ્રાપમાંથી મુક્ત થયો અને સ્વસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કર્યું. કલિએ ખરેખર ઘણા વખત સુધી નળ રાજાને મોહિત અને ભ્રમિત જેવો બનાવી સઘળા અતુચિત કાર્ય પોતાના પ્રભાવથી કરાવ્યા. આવા દુષ્ટ કલિને જોતાંજ નળ રાજાએ તેને શ્રાપ આપવાનો વિચાર કર્યો. રાજાને કેપિત થએલો જોઇને કલિ થરથરવા લાગ્યો અને

શ્રાપની બીકને લીધે બે હાથ ભેડી પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો કે હે રાબ ! તમે તમારા કોપને શાંત કરો. હું તમને પરમ કીર્તિ આપીશ હમયંતીએ તમે જ્યારે ત્યાગ કર્યો ત્યારે શ્રાપ આપ્યો છે ત્યારથી હું દુઃખ પામું છું. હે અપરાજિત રાબ તમારો વિજય થયો છે. હુંજ હાર્યો છું. તમારામાં હું ઘણા દુઃખથી રહ્યો છું. અને કઠોટક નાગના ઝેરથી તો હું રાત દિવસ બળી જઉં છું. હે ! રાબ. હું તમારે શરણે આવ્યો છું. માટે શરણાગતની રક્ષા જરૂર તમારા જેવા સત્યવાદી રાબએ કરવીજ ભેઈએ. મેં તો ઘણુંજ દુઃખ આપ્યું છે. ન કરવાના કામો મેં તમારી પાસે તમારી ઈચ્છા નહીં હોવા છતાં મારા પ્રભાવથી કરાવ્યા છે છતાં તમારે મારા દોષ સામું ન ભેવું ભેઈએ. ઉદાર આત્માવાળા હે રાબ તમારે માફ રક્ષણ કરવું જ ભેઈએ, એમાં તમારી કીર્તિનો વધારો થશે. કારણ કે અપકાર ઉપર ઉપકાર કરનાર મનુષ્યો આ પૃથ્વી ઉપર વિરલજ હોય છે. વીરપુરુષનું ખરૂં બૂધણ ક્ષમા છે. બે તમે મને શ્રાપ નહિ આપો તો જે લોકો તમારો ઇતિહાસ સાંભળશે અને તમારૂં આખ્યાન કહેશે, ત્યાં હું જઈશ નહિ. અર્થાત્ હું તે લોકોને હેરાન કરીશ નહિ. આ પ્રમાણે કહીએ કહ્યું એટલે તરતજ તે રાબએ પોતાના ક્રોધને શાંત પાડી પછી રથમાં બેસી ગયા. કલિના ગયા પછી નળરાબ પ્રથમની માફક સર્વ ગુણ સંપન્ન થયા. ફક્ત સ્વરૂપમાંજ ફેર રહ્યો

બૃહદ્વેદ ઇષિ યુધિષ્ઠિરને કહેવા લાગ્યા—ઉદાર સત્યવાદી નળરાબએ કલિના અપરાધોની માફી આપી.

અને કહિ નળરાજના શરીરમાંથી નીકળી રાજની પ્રસંસા કરતો આવ્યો ગયો. નળરાજએ અપકાર કરનાર કહિ ઉપર ઉપકાર કરી ક્ષમા દર્શાવી શરણે આવેલા દુશ્મનને પોતાની ઉદારતાનો પરિચય કરાવ્યો. Good for Evil. દુષ્ટ દુષ્ટતાને સુકતો નથી તેવીજ રીતે સજ્જનો પોતાની ભલાઈ પણ સુકતા નથી. સજ્જનોની પ્રકૃતિ આ પ્રમાણેજ છે ક્ષત્રી પ્રાપ્તિ થતાં, ઝાડો નીચા નમી જાય છે. વાદળામાં નવું પાણી આવતા નમી જઈને પૃથ્વી ઉપર વર્ષે છે. સત્પુરુષોની પાસે સમૃદ્ધિ આવતા તેઓ અધિક વિનયી બને છે. પરોપકારની વૃત્તિવાળા સત્પુરુષોનો આ સ્વભાવજ છે તેજ પ્રમાણે કહિના કૃત્ય સામું નહિં જોતાં સત્પુરુષના માર્ગનું અનુસરણ કરવાની જેની સ્વભાવથીજ મનોવૃત્તિ છે એવા નળરાજએ દુશ્મનને પણ ક્ષમા બક્ષી. વેરનો બદલો વેરથી નહિ વાળતા પ્રેમથી અને ઉદારતાથી દુશ્મનને વશ કર્યો. અક્રોધથી સજ્જન પુરુષો ક્રોધને જીતે છે. ક્રોધને વશ કરવાનું ખરૂં શસ્ત્ર અક્રોધજ છે. સંસારના સુખ અને દુઃખ ઉપર વિજય મેળવવાનું ખરૂં શસ્ત્ર અસંગ એટલે વૈરાગ્ય છે. નળરાજએ કહિ ઉપર શાશ્વત્ જય મેળવ્યો; અને અમરકીર્તિ પ્રાપ્ત કરી. નળરાજ રત્નપર્ણના રથમાં બેસી સંધ્યા સમયે કુંડિન પુરમાં આવી પહોંચ્યા. નગરના રહેવાસીઓએ વિહર્ભરાજને ખબર આપી અને તે રાજની સહાનુભુતિથી રત્નપર્ણ રાજ નગરમાં આવ્યા. તેમના રથનો અવાજ સાંભળી નળરાજના ઘોડાઓ આનંદમાં આવી ગયા. અને ખુશી થઈ સામા પ્રતિધ્વનિ કરવા લાગ્યા. વર્ષારત્નના મેઘની

ગજનાની માફક રથની ગર્જના સાંભળી હમયંતી પથ્થુ
હર્ષ પામી. તેમજ રાજમહેલની અગાશીમાં રહેતા મથૂરો
તથા ગજશાળામાં રહેતા હાથીઓ ગર્જના માફક રથનો
અવાજ સાંભળી ઘણા આનંદમાં આવી ગયા. આ રથને
લાવનાર નળરાજાજ છે એમ રથના અવાજથીજ હમયં-
તીએ અનુમાન કર્યું. આવો અવાજ પહેલા નળરાજાના
વખતમાં સાંભળ્યો હતો. આ મેઘ જેવી ઘોડાઓની ગર્જના
નળરાજાના આગમનની સાક્ષી પુરે છે.

Stanza 22.

યથાઽસૌ રથનિર્ઘોષઃ પૂરયન્નિવ મેદિનીમ્ ।
મમાઙ્ઙાદયતેચેતો નલણ્ણ મહીપતિઃ ॥ ૮ ॥
અદ્યચંદ્રાભક્ત્રં તં ન પશ્યામિ નલંયદિ ।
અસંલ્લેયં ગુણંવીરં વિનંક્ષ્યામિનશંશયઃ ॥ ૯ ॥
યદિ વૈતસ્ય વીરસ્ય બાહ્વોર્નાઙ્ઙાહમન્તરમ્ ।
પ્રાવિન્નામિસુત્રસ્પર્શં ન ભવિષ્યામ્યશંશયમ્ ॥ ૧૦ ॥
યદિ માં મેઘનિર્ઘોષો નોપગચ્છતિ નૈષધઃ ।
અદ્ય ચામીકરપ્રલયં પ્રવેક્ષ્યામિ હુતાશનમ્ ॥ ૧૧ ॥
યદિમાં સિંહવિક્રાંતો મત્તવારણવિક્રમઃ ।
નાભિગચ્છતિ રાજેન્દ્રો વિનંક્ષ્યામિ ન શંશયઃ ॥ ૧૨ ॥
નસ્મરામ્યનૃતં કિંચિન્ન સ્મરામ્યપકરિતામ્ ।
નચપર્યુષિતં વાક્યં સ્વૈરેષ્વપિ કદાચન ॥ ૧૩ ॥
પ્રશ્નઃ સમાવાન્વીરશ્ચ દાતાચાપ્યધિકોનૃપૈઃ ।
રહોઽનીષાનુવર્તી ચ કલીવન્મમનૈષધઃ ॥ ૧૪ ॥

ગુણાસ્તસ્ય સ્મરન્ત્યા મેતત્પરાયા દિવાનિશ્વમ્ ।

દ્વદયં દીર્યત્ત્વં શોકાત્પ્રિયવિનાકૃતમ્ ॥ ૧૫ ॥

एवं विलापमाना सा नष्टसंज्ञेव भारत ।

आकरोह महद्देशम् पुण्यश्लोक दिदक्षया ॥ १६ ॥

દમયંતી કહે છે—રથનો અવાજ પૃથ્વીને ગળવી મુકે છે અને તે અવાજથી મારૂં મન પ્રસન્ન થાય છે. તેથી રથને હાંકનાર આ નળરાજા છે એમ હું માનું છું. ચંદ્ર-સમાન કાંતિવાળા નળ રાજાના જો આજે મને દર્શન નહિ થાય તો એ સદ્ગુણી રાજાના વિરહને લીધે હું જરૂર પ્રાણનો ત્યાગ કરીશ. જો તે વીર અને પરાક્રમી રાજાના સ્પર્શના સુખનો અનુભવ આજે પ્રાપ્ત ન થાય તો જરૂર હું મારા દેહનો ત્યાગ કરીશ (આજે મને મારા પ્રાણપતિ નળરાજાનો સમાગમ થવાનોજ છે એ મારૂં અનુમાન સત્યજ છે) મેઘ સમાન ગજના કરનાર નળરાજા જો આજે અહિં નહિ આવે તો હું પ્રજ્વલિત સુવર્ણ-સમાન કાંતિવાળા અગ્નિ દેવના શરણમાં જઈશ અર્થાત્ અગ્નિમાં પ્રવેશ કરી મારા દેહનો ત્યાગ કરીશ. સૌંદર્ય સમાન પરાક્રમી, મહોન્મત્ત હાથીઓને પોતાના પરાક્રમથી જીતનાર, મારા સ્વામી નળરાજા વગર, હું જીવવાની આશા રાખતી નથી; માટે જો તે આજે મને નહિ મળે તો જરૂર હું મારા પ્રાણને છોડી દઈશ. તે રાજામાં અસત્યનો અંશ પણ નથી. તેમ કંઈનું બુદ્ધિ તે રાજાએ કર્યું નથી. મસ્કરી માં પણ તે રાજા બુદ્ધિ બોદ્યા નથી. હે મારા સ્વામી નળરાજા ! તમે સમર્થ છો શુરવીર તેમજ ક્ષમા શીલ

છો ખીબ રાબઝો કરતાં તમારામાં ઉદારતા તેમજ ખીબ
 ગુણો વિશેષ પ્રમાણમાં છે અને તેથીજ ખીબ રાબઝો
 કરતાં તમે શ્રેષ્ઠ છો. (તમારા સદ્ગુણોથીજ તમે અધિ-
 કતા મેળવી છે.) મારો સ્વામી એકજ પ્રતીવ્રત પાળે છે.
 મારી સાથેની કરેલી પ્રતીજ્ઞા પ્રમાણેજ તે મને એકલીનેજ
 પ્રિય પત્ની સમજે છે. બાકીની સ્ત્રીઓ તરફ નપુંસક પુરુ-
 સની માફક આ રાબઝું પવિત્ર વર્તાન છે. તેમનામાં રહેલા
 સર્વ સદ્ગુણો મને યાદ આવે છે. અને તેમનામાંજ મારી
 પ્રીતિ હોવાથી રાત અને દિવસ તેમના વિયોગથી શોકાતુર
 થઈને તેમના દર્શન વગર દુઃખથી માફ હૃદય ચીરાઈ જાય
 છે. નળરાબઝના વિયોગથી વિલાપ કરતી દમયંતી, રાબઝના
 દર્શનથી ઇચ્છાથી રાજમહેલની અગાશીમાં આવી. રતુપર્ણ
 રાબઝને રથમાં બેઠેલા તથા તેમની સાથે બે સારથિને જોયા.
 સઘળા રથમાંથી નીચે ઉતર્યા. ઘોડાઓને છોડી નાંખ્યા.
 રથને પછે એક જગ્યાએ ગોઠવી દીધો રતુપર્ણ રાબઝ રથ
 માંથી ઉતરીને વિદ્વર્તરાબઝને મળ્યા. તે રાબઝએ રતુપર્ણનું
 સારી રીતે સન્માન કર્યું. સન્માન પામેલા રતુપર્ણ રાબઝએ
 નગરમાં આસપાસ નજર ફેરવી અને બારીકાઈથી વારંવાર
 અવલોકન કરવા છતાં સ્વયંવરની એક પણ નિશાની જોવામાં
 આવી નહિ દમયંતીના પિતાએ રતુપર્ણને આવકાર
 આપીને પુછ્યું કે એકાએક આપનું અત્રે આવવું કેમ
 થયું ? (અર્થાત્ તમારા જેવા રાબઝ મારા મહેમાન તરીકે
 પણ કારણ શિવાય આવેજ નહિ.) પોતાની દીકરી દમ-
 યંતી માટેજ આવ્યા છે. એવું દમયંતીના પિતા જાણતા
 નથી. રતુપર્ણ રાબઝ પણ સુર હોવાથી આ સર્વ વાત

સમજી ગયો; કારણ કે એક પણ રાજા અગર તો રાજ-
પુત્ર, તેમના જોવામાં આવ્યો નહિ. તેમ સ્વયંવર સંબંધી
એક પણ વાત તેમના સાંભળવામાં આવી નહિ. તેથી
થોડો વખત વિચાર કરી જીવાપ આપ્યો. કે તમને મળ-
વાની ઇચ્છાથી હું અત્રે આવ્યો છું. રાજાએ પણ વધારે
પુછપરછ ન કરતાં ભલે પધાર્યા થાક્યા હશે માટે આરામ
કરો એમ કહી તેનું સન્માન કર્યું. અને પોતાના મહેમાન
તરીકે રાજમહેલમાં તેમને ઉતારો આપ્યો.

રૂપણને યોગ્ય ઉતારો મળ્યા પછી દમયંતી આ
જે સારથિ ને જોઈને સ્વગત કહે છે કે. મેઘ સમાન જે
અવાજ મેં સાંભળ્યો. તે રથ કેનો ? જરૂર તે નળ રાજા-
નાજ રથનો અવાજ હતો છતાં નળ રાજાને અહિં હું
દેખતી નથી. ખરેખર નળના સારથિને આ અશ્વ વિદ્યા
શિખરવામાં આવી હોય અને તેથીજ આવો અવાજ
થયો હોય અથવા રૂપણ પોતે અશ્વ વિદ્યામાં નળ
સમાન હોઈ કદાચ નળના રથના જેવોજ અવાજ સાંભ-
ળાયો હોય એમ વિચાર કરતી દમયંતીએ તરતજ ચતુર
દાસીને ખબર કાઢવા મોકલી-દમયંતી પોતાની કેશિની
નામની દાસીને કહે છે.—

Stanza 23.

गच्छकेसिनि जानीहि कएष रथवाहकः ।

उपविष्टो रथो पस्ये विकृतो हस्वबाहुकः ॥ १ ॥

अभ्येत्यकुशलं भद्रे मृदुपूर्वं समाहिता ।

पृच्छेथाः पुरुषं स्त्रेनं यथा तत्त्वमनिन्दिते ॥ २ ॥

અત્રમેમહતી શંકા ભવેદેષ નલોનૃપઃ ।

યથા ચમનસ સ્તુષ્ટિ હૃદયસ્ય ચ નિર્વૃત્તિઃ ॥ ૩ ॥

હ્યુચ્ચૈનં કથાન્તે ત્વં પર્ણાદવચનં યથા ।

પ્રતિવાક્યં ચ સુશ્રોણિ બુદ્ધયેષા સ્ત્વમનિન્દિતે ॥ ૪ ॥

તતઃસમાહિતા ગત્વા દૂતી બાહુકમવ્રવીત્ ।

દમયન્ત્યપિ કલ્યાણી પ્રાસાદસ્થા હૃપૈક્ષત ॥ ૫ ॥

હમચંતી કહે છે—હે કેશિની તું અહિંથી જા અને રથની પાસે બેઠેલો માણસ જે રૂપમાં કાંતિ વગરનો બેઠાળ દેખાય છે, તથા જેના હાથ ઢુંકા છે. તે માણસ કોણ છે તેની તપાસ કરી મને કહે. તેની પાસે જઈને સંભાળીને ધ્યાન પુર્વક વિનય ભરી વાણીથી તે માણસની સઘળી હકીકત પુછી લઈને મને જણાવ. કારણકે આ માણસજ નળ રાજા છે. એવી મહાન શંકા છે. મારી શંકા ખરીજ પડશે એમ માનવાને પણ કારણ છે. માફ મન આજે પ્રસન્ન થાય છે. અને મારા હૃદયમાં પણ શાંતિ છે. આજ સુધી મારા મનમાં ચિંતા હતી. તે આજે એકાએક દૂર થઈ છે. તેથી મારી શંકા છે કે આ પુરૂષ નળ રાજા જ છે એ વાત સત્ય જ છે એમ માફ મન કબુલ કરે છે. વાત ચીત કર્યા પછી પણાદે કહેલો વચનો તે પુરૂષને સંભળાવજે; અને જુવાપ આપે તે પણ ધ્યાન પુર્વક સાંભળી તે જુવાપ મને કહેવો. આ પ્રમાણે સુચના સાંભળી તે હોંશિયાર ઢાસી તરજ બાહુકની પાસે ગઈ. હમચંતી પણ તે ઢાસીની રાહ જોતી રાજમહેલમાં બેઠી.

Stanza 24.

સ્વાગતં તે મનુષ્યેંદ્ર કુશલંતે બ્રવીમ્યહમ્ ।
 દમયન્ત્યા વચઃ સાધુ નિબોધ પુરુષર્ષભ ॥ ૬ ॥
 કદા વૈ પ્રસ્થિતા યૂયં કિમર્થમિહચાગતાઃ ।
 તત્ત્વં બ્રૂહિ યથાન્યાર્યં વૈદર્ભીં શ્રોતુમિચ્છતિ ॥ ૭ ॥

હાસી બાહુકને કહે છે—હે મનુષ્યમાં ઈંદ્ર સમાન રાજા ! તમે બલે પધાર્યા. હું તમને સન્માન આપું છું અને તમારી કુશળતા ઈચ્છું છું. હમયંતીના વચનો કહેવા હું આવી છું. તે તમે સાંભળો. તમે અહિં આવવાને ક્યારે નિકળ્યા હતા ? અને શા કારણથી અત્રે તમે આવ્યા છો ? ખરી ખીના તમે જણાવો કારણકે હમયંતીને તે જણવાની ઈચ્છા છે.

Stanza 25.

શ્રુતઃ સ્વયંવરો રાજા કૌસલેન મહાત્મના ।
 દ્વિતીયો દમયન્ત્યાવૈ ભવિતાન્વ ઇતિ દ્વિજાત્ ॥ ૮ ॥
 શ્રુત્વૈતત્પ્રસ્થિતો રાજા શતયોજન યાયિભિઃ ।
 હૃયૈર્વાતજવૈ મુર્ખ્યૈ રહમસ્ય ચ સારથિઃ ॥ ૯ ॥

બાહુક કહે છે—અયોધ્યાપતિ રુદ્રપથુ રાજાને પ્રાદ્ધ-
 ણુદ્ધારા સંદેશે મળ્યો છે. કે આવતી કાલેજ હમયંતીનો
 ખીજો સ્વયંવર થવાનો છે. તે સાંભળી શો યોજનની મુસા-
 ફરી કરી શકે એવા પવન વેગી ઘોડાઓને બેઠીને તે રાજા
 અહિંઆ આવ્યા છે. હું તેમનો સારથિ છું.

Stanza 26.

अथ योसौ तृतीयोवः सकुतः कस्य वापुनः ।

त्वं च कस्य कथं चेदं त्वयिकर्म समाहितम् ॥ १० ॥

કેશિની પુછે છે—તમારામાં આ ત્રીજો માણસ છે. તે કોણ છે? કોનો માણસ છે? ક્યાંથી આવે છે? તમે કોના પુત્ર છો? અને આ કામ તમારે શા કારણથી કરવું પડ્યું છે?

Stanza 27.

पुण्यश्लोकस्य वै सूतो वाष्णेय इति विभुतः ।

सनलेविद्रुतेभદ्रे भांगामुरिमुपस्थितः ॥ ११ ॥

अहमप्यश्वकुशलः सूतत्वे च प्रतिष्ठितः ।

ऋतुपर्णेन सारथ्ये भोजने च वृतः स्वयम् ॥ १२ ॥

વાષ્ણેય નામથી જાણીતો. પુણ્ય શ્લોક નળરાજાનો આ સારથિ છે. નળ રાજાના ગયા પછી તે રૂતુપર્ણ રાજાને ત્યાં નોકરી કરે છે. હું અશ્વવિદ્યામાં નિપુણ છું. તેથી સારથિ તરીકે મારી નિમણૂક કરી છે. અયોધ્યાપતિએ સારથિ તેમજ તેમના રસોઈઆ તરીકે મને પસંદ કર્યો છે.

Stanza 28.

अथजानाति वाष्णेयः क्वनुराजानलोगतः ।

कथं च त्वयि वै तेनकथितं स्यात्तुबाहुक ॥ १३ ॥

કેશિની પુછે છે—હે બાહુક ! નળરાજા ક્યાં ગયો છે. તે વાત નળનો સારથિ જાણે છે? તે વિષે તમને આ સારથિએ કશું કહ્યું છે?

Stanza 29.

इहैव पुत्रौ निक्षिप्य नलस्य शुभकर्मणः ।

गतस्ततो यथाकामं नैषजानाति नैषधम् ॥ १४ ॥

न चान्यः पुरुषः कश्चिन्नलं वेत्ति यशस्विनि ।

गूढश्चरति लोकेस्मिन्नष्टरूपो महीपतिः ॥ १५ ॥

आत्मैव हि नलं वेद या चास्य तदनन्तरा ।

नहि वै स्वानि લિંગાનિ નલઃશંસતિ કર્હિચિત્ ॥ ૧૬ ॥

બાહુક જુવાપ આપે છે—સદ્ગુણી નળ રાજના ઝંઝે બાળકોને અહિંઆ (મોસાળમાં) સોંપીને આ સારથિ તેની ઇચ્છામાં આવે ત્યાં જતો રહ્યો નળરાજ ક્યાં છે. તેની એને ખબર નથી બીજુ પણ કોઈ નળના વિષે કાંઈ પણ બણતું નથી. તે રાજ પૃથ્વી ઉપર દુઃખને લીધે છુપાવેશે અને રૂપમાં બેડોળ આકારવાળો થઈને ફરે છે, નળ પોતે જ નળને બણે છે. અને તેની પત્ની છે. તેજ તેને ઝોળખે છે. (બીજું કોઈ બણતું નથી) નળની આકૃતિ ઝોળખાય એવી રહીજ નથી.

બાહુકનો જુવાપ સાંભળી કેશિની એ કહ્યું કે પ્રથમ એક પ્રાદ્યુષ્ઠ અયોધ્યામાં આવ્યો હતો અને તેણે ટેલ નાંખી હતી. તેનો જુવાપ તમેજ આપ્યો હતો. તે જુવાપ સાંભળવાની દમયંતી ઇચ્છા રાખે છે. માટે તમારો જુવાપ ફરીથી મને કહો. તે સાંભળી બાહુકની આંખોમાં આંસુ આવ્યા અને દુઃખથી પીડાતા બાહુકે સંયમ રાખી ફરીથી તેજ શબ્દોથી જુવાપ આપ્યો (Stanza 21.) પછી

તે બાહુક દુઃખને લીધે શોકાતુર થઈ ગયો અને અશ્રુના પ્રવાહને રોકી શક્યો નહિ. અર્થાત્ બાહુકની આંખમાંથી અશ્રુધારા (શોકને લીધે વિયોગને લીધે) વહેવા લાગી. હાસી હમયંતી પાસે ગઈ. સર્વ હકીકત વિગતવાર કહી સંભળાવી. તથા બાહુકની શોકાતુર થએલી સ્થિતીનું પણ વર્ણન કહી સંભળાવ્યું. હમયંતી પણ સમાચાર સાંભળી બહુજ શોકાતુર થઈ. આ પુરૂષ નળ છે એમ શંકા ધરાવતી તે હમયંતીએ ફરી હાસીને કહ્યું કે—

Stanza 30.

ગચ્છકેશિનિ ભૂયસ્ત્વં પરીક્ષાં કુરુબાહુકે ।
 અશ્રુવાણા સમીપસ્થા ચરિતાન્યસ્ય લક્ષ્ય ॥ ૨ ॥
 યદાચકિંચિત્કુર્યાત્સકારણં તત્રભાવિનિ ।
 તત્ર સંવેષ્ટમાનસ્ય લક્ષ્યંતી વિવેષ્ટિતમ્ ॥ ૩ ॥
 ન ચાસ્ય પ્રતિબન્ધેન દેયોગ્નિરપિકેશિનિ ।
 યાચતેન જલં દેયં સર્વથાત્વરમાણયા ॥ ૪ ॥
 ઇતત્સર્વં સમીક્ષ્ય ત્વં ચરિતં મે નિવેદય ।
 નિમિત્તં યશ્વયાદૃષ્ટં બાહુકે દૈવમાનુષમ્ ॥ ૫ ॥

હમયંતી કહે છે—કેશિનિ તું બા. બાહુકની ફરી પરીક્ષા કર. તેની પાસે બોલ્યા વગર ઉભી રહેજે. એ જે કંઈ કરે તે સર્વ તારે ધ્યાન પુર્વક બારીકાઈથી જોવું. જ્યારે જ્યારે તે કંઈપણ ક્રિયા કરે ત્યારે તે કામ કેવી રીતે સિદ્ધ કરે છે. તે ખુબ ધ્યાન પુર્વક જોવું. તેના દરેક કામ ઉપર લક્ષ રાખજે. હે કેશિનિ અગ્નિ અને જલની માગણી

કરવામાં આવે તો પણ આપવા નહિ. (અગ્નિ દેવે અને વરુણ દેવે સ્વયંવર વખતે નળને વરદાન આપેલા છે. માટે નળ છે, કે નહિ તે જાણવા માટેજ જલ અને અગ્નિનો પ્રતિબંધ કરવામાં આવે છે.) બાહુકમાં દેવના અગર મનુષ્યના જે કાંઈ લક્ષણો જુએ તે સઘળું તું તપાસ કરીને મને જણાવ. બીજું પણ જે કાંઈ તારા જોવામાં આવે તે સઘળું તારે મને કહેવું. દમયંતીના વચનો સાંભળી કેશિની તરતજ બાહુક પાસે ગઈ. અશ્વ શાસ્ત્રને જાણનાર બાહુકના લક્ષણો જોઈને તે પાછી ફરી અને જોયેલી સર્વ હકીકત દમયંતીને કહેવા લાગી.—

Stanza 31.

दृढं शुच्युपचारोसौ न मयामानुषः क्वचित् ।

दृष्टपूर्वं श्रुतोवाऽपि दमयन्ति तथाविधः ॥

इस्वमासाद्य तुद्वारं नाम्नीं विनमते क्वचित् ॥ ८ ॥

तं तु दृष्ट्वा यथासंगमुत्सर्पति यथासुखम् ।

संकटेऽप्यस्य सुमहान् विवरो जायतेऽधिकः ॥ ९ ॥

ऋतुपर्णस्य चार्थाय भोजनीय मनेकशः ।

प्रेषितं तत्र राज्ञातु मांसं बहु च पाशवम् ॥ १० ॥

तस्य प्रक्षालनार्थाय कुम्भास्तत्रोपकल्पिताः ।

ते तेनावेक्षिताः कुम्भाः पूर्णा एवा भवंस्ततः ॥ ११ ॥

ततः प्रक्षालनं कृत्वा समधिश्रित्य बाहुकः ।

तृणमृष्टिं समादाय सवितुस्तं समादधत् ॥ १२ ॥

અથ પ્રજ્વલિત સ્તત્ર સહસા દુઃખવાહનઃ ।

તદદ્રુતતમં દૃષ્ટ્વા વિસ્મિતાઽહમિહાગતા ॥ ૧૩ ॥

અન્યક્ષતસ્મિન્સુમહદાશ્ચર્યં લક્ષિતં મયા ।

યદગ્નિમપિ સંસ્પૃશ્ય નૈવાસૌ દક્ષતે શુભે ॥ ૧૪ ॥

છન્દેનચોદકંતસ્ય વહત્યાવર્જિતં દ્રુતમ્ ।

અતીવ ચાન્યત્સુમહદાશ્ચર્યં દૃષ્ટ્વત્યહમ્ ॥ ૧૫ ॥

યત્સ પુષ્પાણ્યુપાદાય હસ્તાભ્યાં મમૃદે શ્નૈઃ ।

મૃદ્યમાણાનિ પાણિભ્યાં તેન પુષ્પાણિ નાન્યથા ॥ ૧૬ ॥

ભૂય એવ સુગન્ધીનિ દૃષિતાનિ ભવંતિ હિ ।

एतान्यદ્રુત લિંગાનિ દૃષ્ટ્વાહં દ્રુતંમાગતા ॥ ૧૭ ॥

દાસી દમયંતીને કહે છે—આ બાહુક આચારમાં ઘણોજ પવિત્ર છે. આવો પવિત્ર માણસ મેં પ્રથમ કદી જોયો કે સાંભળ્યો નથી. નીચી જગ્યા ઉપર તે આવે છે ત્યારે તે નીચો નમતો નથી પણ તે જગ્યા તેને જોઈને એકાએક ઊંચી થઈ જાય છે કે જેથી તે નીચો પડ્યા વગર સહેલાઈથી જઈ શકે. તે કેઈ ઠેકાણે પ્રવેશ કરવા જાય છે કે તે તરતજ જેની અંદર પેસી શકાય નહીં તેવી નાની અને સાંકડી જગ્યાઓ પણ બાહુકને જોતાંજ એકદમ વિશાળ બની જાય છે રૂપણ્ણ રાજા માટે ખોરાકની સામગ્રીઓ મોકલવામાં આવી હતી અને તેની શુદ્ધી માટે વાસણો પણ ત્યાં હતાં. બાહુકે તે ખાલી વાસણો ઉપર નજર કરી કે તરતજ તે વાસણો જલથી ભરાઈ ગયા. બાહુક રસોઈ કરવા બેઠો કે તરતજ તેણે હાથમાં

થોડુ ઘાસ લઈ સુયં સામે ધર્યું કે તરતજ એકદમ અગ્નિ પ્રગટ થયો. આવા અદ્ભુત લક્ષણો જોઈને હું વિસ્મય પામીને અહિં આવી છું. બીજી મહાન આશ્ચર્ય મેં તેનામાં જોયું તે એ છે કે અગ્નિને સ્પર્શકરવા છતાં તે દાઝતો નથી અર્થાત્ અગ્નિ તેને બાળી શકતો નથી. જલ પણ એની ઈચ્છા મુજબ નદીની માફક વહયા કરે છે. બીજી પણ વધુ અદ્ભુત બીના જોઈ તે એ કે કેટલાક કુલો તે હાથમાં લઈ ધીમે ધીમે મસળવા લાગ્યો. હાથ વડે મસળવા છતાં પણ બીલકુલ ખરાબ કે ચીમડાઈ ન જતાં પ્રથમ કરતાં પણ અધિક સુંદર બાહુકના હસ્ત સ્પર્શથી થયા. આવા અદ્ભુત વિસ્મય પમાડે એવા કર્મો અને લક્ષણો બાહુકમાં મેં નજરો નજર જોયા છે તે કહેવા તમારી પાસે હું આવી છું તમારી સુચના મુજબ બાહુકના સર્વ લક્ષણો મેં તમને કહ્યા. હવે આપ આજ્ઞા કરો તેમ કરવા હું તઈયાર છું. પવિત્ર નળરાજના આ લક્ષણો સાંભળીને બાહુકની રીતભાતથી આ પોતેજ નળ છે, એમ દમયંતીએ મન સાથે વિચાર કર્યો. અર્થાત્ સ્વયં-વર પ્રસંગે દેવોએ જે વરદાન નળરાજને આપ્યા હતા તે તે સઘળા લક્ષણો બાહુકમાં જોયા, તેથી બાહુક પોતે જ નળ છે, એમ દમયંતીને બાહુકની પરીક્ષાથી ખાત્રી થવા લાગી. વધુ ખાત્રી કરવાની ઈચ્છાથી દમયંતી પોતાની દાસીને કહે છે—

Stanza 32.

પુનર્ગચ્છ પ્રમત્તસ્ય બાહુકસ્યોપસંસ્કૃતમ્ ।

મહાનસાચ્છૃતં માંસમાનયસ્વેહ ભાવિનિ ॥ ૨૦ ॥

સાગત્વા બાહુકસ્યાગ્રે તન્માંસમપકૃષ્યચ ।
 અત્યુષ્ણમેવત્વરિતા તત્ક્ષણાત્ પ્રિયકારિણી ॥ ૨૧ ॥
 દમયન્ત્યૈ તતઃપ્રાદાત્ કેશિની કુરુનંદન ।
 સોચિતા નલસિદ્ધસ્ય માંસસ્ય બહુશઃપુરા ॥ ૨૨ ॥
 પ્રાશ્ય મત્વા નલં સૂતં પ્રાક્રોશઙ્ગદુઃખિતા ।
 વૈકલ્વ્યં પરમં ગત્વા પ્રક્ષાલ્ય ચ મુર્ખં તતઃ ॥ ૨૩ ॥
 મિથુનં પ્રેષયામાસ કેશિન્યા સહ ભારત ।
 ઇન્દ્રસેનાં સહશ્રાત્રા સમભિજ્ઞાય બાહુકઃ ॥ ૨૪ ॥
 અભિપ્લુત્ય તદા રાજા પરિષ્વજ્યાંકમાનયત્ ।
 બાહુકસ્તુ સમાસાઘ્ય સુતૌ સુરસુંતોપમૌ ॥ ૨૫ ॥
 ભૃશં દુઃખપરીતાત્મા સુસ્વરં પ્રરુરોદ હ ।
 નૈષધો દર્શયિત્વા તુ વિકારમ સકૃત્તદા ॥ ૨૬ ॥
 ઉત્સૃજ્ય સહસા પુત્રૌ કેશિની મિદમબ્રવીત્ ।
 ઇદં ચ સદૃશં ભદ્રે મિથુનં મમ પુત્રયોઃ ॥ ૨૭ ॥
 તતો દૃષ્ટ્વૈવ સહસા બાષ્પમુત્સૃષ્ટવાનહમ્ ।
 બહુશઃ સંપતન્તીં ત્વાં જનઃ શંકેત દોષતઃ ॥ ૨૮ ॥
 વયં ચ દેજ્ઞાતિથયો ગચ્છ ભદ્રે નમોસ્તુતે ॥

હમયંતી કહે છે—ફરી તું જા. બાહુકે જે રસોઈ
 પોતે તૈયાર કરી છે તે તેના રસોડામાંથી તે જાણે નહિ
 તેવી રીતે સ્વાવધ રહીને લઈ આવ (યમરાજના વરદાનથી
 નળરાજ પોતે રસોઈમાં નિપુણ હતો તેની રસોઈનો હમ-
 યંતીને અનુભવ હોવાથી રસોઈ મંગાવી.) આશંકિત હાસી

હુંકમ મળતા તરતજ બાહુક પાસે જઈ પકાવેલી રસોઈ-
 માંથી થોડું લઈને ઝડપથી દમયંતી પાસે આવી દમયંતીએ
 રસોઈ આપી અને ખાત્રી થઈ કે આ રસોઈનો બનાવનાર
 નળરાજજ છે ચમના આપેલા વરદાનની ખાત્રી થાય છે
 પછી તે ખુબ શોક કરવા લાગી પછી પોતાના બંન્ને
 બાળકોને કેશિની જોડે બાહુકની પાસે મોકલ્યા ઈંદ્રસેનાને
 પોતાના ભાઈ સહિત જોઈને બાહુક એકદમ ભેટયો અને
 તે બંન્ને બાળકોને પોતાના ખોળામાં બેસાડ્યા. દેવ
 સમાન પોતાના બંન્ને બાળકોને જોઈને બાહુક હુઃખથી
 ગળગળો થઈ ગયો અને રૂદન કરવા લાગ્યો. બાહુકે
 પોતાનું હુઃખ વારંવાર પ્રદર્શિત કર્યું. બાળકોને એકદમ
 મુકી દઈ કેશિનીને બાહુક કહેવા લાગ્યો કે મારે પણ
 આવાજ બાળકોની જોડી છે. એકદમ આવી જોડીને દેખ-
 તાંજ મારા બાળકો મને સાંભળી આવ્યા તેથી હું રૂદન
 કરું છું. હમે તો પરદેશથી આવેલા અતિથીઓ છે માટે
 તું વારંવાર આવે છે તે ઠીક નહિ; માટે તું સુખેથી હવે
 બા. સદ્ગુણી પવિત્ર નળરાજના હુઃખનું વર્ણન દમયંતી
 સમક્ષ દાસીએ વિગતવાર નિવેદન કર્યું. નળના દર્શનની
 ઈચ્છાવાળી હુઃખી દમયંતીએ પોતાની દાસીને પોતાની
 માતા પાસે મોકલીને કહેવડાવ્યું કે—

Stanza 33.

પરીક્ષિતો મેં બહુશો બાહુકો નલશંકયા ।

રૂપમે શંશયસ્ત્વેકઃ સ્વયમિચ્છામિ વેદિતુમ્ ॥ ૩ ॥

સવા પ્રવેશ્યતાં માતર્મા વાઽનુજ્ઞાતુમર્હસિ ।
 વિદિતંવાઽયવાઽજ્ઞાતં પિતુર્મે સંવિધીયતામ્ ॥ ૪ ॥
 एवमुक्तातु वैदर्भ्या सादेवी भीममब्रवीत् ।
 दुहितुस्तमभिप्राय मन्वजानात्स पार्थिवः ॥ ૫ ॥
 सा वै पित्राभ्यનુજ्ञाता मात्राच भरतर्षभ ।
 नलं प्रवेशयामास यत्र तस्याः प्रतिश्रयः ॥ ૬ ॥
 ताં સ દૃષ્ટ્વૈવ સહસા દમયન્તીં નલોનૃપઃ ।
 आविष्टः शोकदुःखाभ्यां बभूवाश्रुपरिप्लुतः ॥ ૭ ॥

નળની શંકાથી મેં બાહુકની અનેક પ્રકારે પરીક્ષા કરાવી છે તેમાં મને સફળતા મળી છે નળરાજના તમામ લક્ષણો બાહુકમાં છે. તેની મેં પુરેપુરી તપાસ કરીને ખાત્રી કરી છે; ફક્ત એકજ પરીક્ષા બાકી છે. બાહુકના અને નળરાજના રૂપમાં ફેર છે તેની પરીક્ષા હું પોતેજ કરવાની ઇચ્છા રાખુ છું. હે માતા તે બાહુકને અહિં આ મારા મહેલમાં બોલાવો, અગર ત્યાં જવાની મને રજા આપો. આ બીનાની ખબર મારા પિતાને આપવી હોય તો આપો. કેશિની પાસેથી આ સમાચાર સાંભળી દમયંતીના પિતાને આ વાત જણાવી. તે રાજાની રજા મેળવી. બાહુકને ત્યાં (દમયંતીના મહેલમાં) બોલાવ્યો. દમયંતીને જોતાંજ બહુ શોક તથા દુઃખથી રાજા ગદગદિત થઈ ગયો. અને આંખમાં આંસુ આવ્યા. દમયંતી પણ નળની આ દુઃખી અવસ્થા જોઈ પોતે પણ શોકાતુર થઈ ગઈ.

બૃહદશ્વરૂપિ કહે છે હે યુધિષ્ઠિર રાજા ! એક બીજાને મેળાપ થતાંજ બંને જણા પરસ્પર એક બીજાને સ્નેહ

સંભારી તથા બંન્નેની દુઃખી દશા (એક બીજાના વિયોગને લીધે) બેઠ બંન્ને જણાં શોકાગ્રસ્ત થઈ ગયા. પછી હમયંતી બાહુકને કહેવા લાગી કે—

Stanza 34.

પૂર્વદૃષ્ટ સ્ત્વયા કશ્ચિદ્દર્મજ્ઞો નામ બાહુક ।
 સુમામૃત્સૃજ્યવિપિને ગતોયઃ પુરુષઃ સ્ત્રિયમ્ ॥ ૧૦ ॥
 અનાગસં પ્રિયાં માર્યાં વિજને શ્રમમોહિતામ્ ।
 અપહાય તુકો ગચ્છેત્પુણ્યશ્લોકમૃતે નલમ્ ॥ ૧૧ ॥
 કિંનુતસ્યમયા બાલ્યા દપરાદ્દં મહીપતેઃ ।
 યોમામૃત્સૃજ્ય વિપિને ગતવાન્નિદ્રયાઽર્દિતામ્ ॥ ૧૨ ॥
 સાક્ષાદેવાનપાહાય વૃતો યઃ સ પુરા મયા ।
 અનુવ્રતાં સામિકામાં પુત્રિણીં ત્યક્તવાન્કથમ્ ॥ ૧૩ ॥
 અગ્રી પાર્ણિ ગૃહીત્વા તુ દેવાનામગ્રતસ્તથા ।
 મવિષ્યામીતિ સત્યં તુ પ્રતિશ્રુત્ય ક્વ તદ્રતમ્ ॥ ૧૪ ॥

હમયંતી પુછે છે—હે બાહુક ! એવા કેાઈ પુરૂષને તમે જોયો છે કે જે ધર્મને જાણવા છતાં સત્ય વસ્તુનો વિવેક કરી શકનાર બુદ્ધિશાળી પોતાની ફરજને સારી રીતે સમજીને તે પ્રમાણે વર્તનમાં મુકનાર સત્યવાદી હોવા છતાં પોતાની પ્રિય પત્નીનો વનમાં (એકલી) નિંદ્રા-વસ્થામાં ત્યાગ કરીને જાય ? સત્ય વસ્તુને જાણવા અને માનવા છતાં તે પ્રમાણે વર્તન કરી શક્યા નહિ. તેને ધર્મજ કેવી રીતે કહેવા ?) (વિવેક બુદ્ધિ હોવા છતાં તે પણ વાપરી શક્યા નહિ કારણ કે પોતાની પત્ની નિંદ્રા

છે એટલે ત્યાગને યોગ્ય નથી. એમ સમજવા છતાં પણ ત્યાગ કયો અને હું તારો ત્યાગ કદી કરીશ નહિ. એ તેમનીજ કરેલી સત્ય પ્રતિજ્ઞા પણ પાળી શક્યા નહિ તેથી તે સત્યવાદીનું સત્ય પણ જતું રહ્યું એમ દમયંતીનો કહેવાનો આશય છે.) વળી દયાળુ હોવા છતાં નિર્જન અને અધોર વનમાં મુકીને ગયા એટલે સ્થાનનો પણ વિચાર કયો નહિ. અરે શુરવીર છતાં નિંદ્રામાં મુકીને કેમ ગયા ? ખબર આપીનેજ જવું જોઈએ તેનુંજ નામ સાચી હિંમત અને શુરવીરતા. તેમજ રાજા તરોકે ન્યાયી સત્યવાદી રાજા તરોકે કીર્તિ મેળવનાર રાજાએ નિર્દોષ પ્રિયપત્નીનો ત્યાગ કરી જે શિક્ષા કરી છે તે અન્યાય યુક્ત છે. ન્યાયી રાજા પાસેથી પત્નીને આવો ન્યાય મળે અને તે પણ નિર્દોષ પત્નીને કાંઈ પણ ગુન્હાવગર સખત શિક્ષા આપનારને ન્યાયી અને સત્યવાદી રાજા કેમ કરીને કહેવાય ?) હે બાહુક નળરાજા સિવાય બીજું કોઈ, પોતાની પ્રિય પવિત્ર પત્નીનો વનમાં ત્યાગ કરવાનું યોગ્ય માને ? નળ રાજાએજ આવું અયોગ્ય નિર્દય કામ કર્યું છે. તે રાજાનો મેં કયો ગુન્હો કયો છે ? કે જેથી તે મને નિર્જનવનમાં મુતી મુકીને જતા રહ્યા ? બચપણથી તે આજ-દીન સુધી મેં એક પણ અપરાધ કયો નથી એવી નિર્દોષ પત્નીનો ત્યાગ કયો એથી વધુ શિક્ષા કઈ હોઈ શકે ? દેવોથી પણ અધિક મેં નળરાજાને ગણી મારા સ્વયંવરમાં દેવોની સમક્ષ મેં મારા પતિ તરોકે જે રાજાને સ્વીકાર્યો તે રાજાએ શા માટે મારો ત્યાગ કયો ? શા માટે મને ખબર પણ આપી નહિ ? મારા કયા અપરાધની આ શિક્ષા ?

હું બે સંતાનોની માતા બની છું એવી પ્રાણુથી પણ અધિક પ્રિય માનનાર મારા સદ્ગુણી નળ રાજાએ મારો ત્યાગ શા કારણથી કર્યો ? અને કરતી વખતે તેમનું હયાળું હૃદય કેમ કરીને નિર્દય થયું ? અગ્નિ દેવની સમીપમાં તેમજ ઇદ્ર આદિ દેવોની સમક્ષ કરેલી પ્રતિજ્ઞા હું તારોજ અર્ધશ એ પ્રતિજ્ઞા ત્યાગ કરતી વખતે ક્યાં ગઈ ?

હમયંતીએ બાહુકને આ પ્રમાણે કહ્યું. કહેતાં કહેતાં તેની આંખમાં આંસુ આંવા. હમયંતીને શોકથી દુઃખી બેઠને નળ રાજાની આંખમાં પણ આંસુ આંવા. રાજા હમયંતીને કહેવા લાગ્યા કે—

Stanza 35.

મમ રાજ્યં પ્રનષ્ટં યન્નાહં તત્કૃતવાન્ સ્વયમ્ ।
 કલિના તત્કૃતં મીરુ યન્ન ત્વાહમત્યજમ્ ॥ ૧૭ ॥
 યત્ત્વયા ધર્મકૃચ્છ્રે તુ શાપેનાભિહતઃ પુરા ।
 વનસ્થયા દુઃસ્વિતયા શોચન્ત્યા માં દિવાનિશ્નમ્ ॥ ૧૮ ॥
 સમચ્છરીરે ત્વચ્છાપાદ્મમાનોઽવસત્કલિઃ ।
 ત્વચ્છાપદગ્ધઃ સતતં સોઽગ્નાવગ્નિરિવાહિતઃ ॥ ૧૯ ॥
 મમચ વ્યવસાયેન તપસા ચૈવ નિર્જિતઃ ।
 દુઃસ્વસ્યાન્તેન ચાનેન ભવિતવ્યં હિ નૌ શુભે ॥ ૨૦ ॥
 વિમુચ્યમાં ગતઃ પાપસ્તતોઽહમિહચાગતઃ ।
 ત્વદર્યં વિપુલશ્રોણિ ન હિ મેઽન્યત્પ્રમયોજનમ્ ॥ ૨૧ ॥
 કર્યંનુનારી ધર્તારમનુરક્તમનુવ્રતમ્ ॥ ૨૧ ॥
 ઉત્સૃજ્યવરયેદન્યં યથાત્વં મીરુ કર્હિંચિત્ ॥ ૨૨ ॥

નળરાજા હમચંતીને કહે છે—મારૂં રાજ્ય ગયું તે, તેમજ મેં તારો ત્યાગ કર્યો તે કામ, મેં પોતે ખરી રીતે કર્યા નથી. હે પવિત્ર સુંદરી ! કલિએજ પોતાના પ્રભાવથી આ સર્વ કામ કર્યા છે. (અર્થાત્ હું નિર્દોષ છું. કલિના લીધે આ બધું થયું છે.) માટે મારામાં શંકા લાવવી એ વ્યાજબી નથી હું ધર્મશ હોવા છતાં અધર્મી, દયાળુ છતાં નિર્દય કેમ બન્યો તેનું રહસ્ય મેં તમને કહ્યું કે આ સર્વ પ્રપંચ કલિએજ પોતાના પ્રભાવથી કર્યા છે. મારો બિલકુલ દોષ નથી. કલિએજ મારામાં પ્રવેશ કરી સર્વ અનર્થ અને અઘટિત કાર્યો તેની સત્તાથીજ કર્યા છે. વનમાં રહીને દુઃખથી પીડાયેલા તમે મારા વિયોગને લીધે રાત દિવસ મારુંજ ચિંતન કરતા હતા, એવા તમે તેજ પ્રપંચી કલિને શ્રાપ આપ્યો હતો. (Stanza 15) તમારા શ્રાપને લીધે પીડા પામતો અગ્નિમાં જેમ અગ્નિ રહે તેવી રીતે દાહ પામતો તે કલિ મારામાં રહેવા લાગ્યો. મારી વિદ્યાના પ્રભાવથી તેમજ તપના પ્રભાવથી મેં તેને હત્યો છે. પ્રપંચીની હાર થવાથીજ અને મારો વિજય થવાથી હવે આપણા બંનેના દુઃખનો અંત આવ્યો છે. તે પાપી મને છોડીને ગયો છે. અર્થાત્ હું તે પાપીના પંજમાંથી કાયમને માટે મુક્ત થયો છું. અને તેને હત્યા પછીજ હું અત્રે આવ્યો છું. હે સુંદર હમચંતી ! તારા માટેજ હું અત્રે આવ્યો છું. મારે બીજું કંઈજ કામ નથી. આ સત્ય હકીકત હે હમચંતી મેં તમને કહી. તમારી સર્વ શંકાઓનું નિવારણ મેં કર્યું છે. મારા વર્તનનો જુવાપ મેં તમને આપ્યો છે. તેથી તમારા મનનું

સમાધાન થયું છે. કોઈ પણ બાબતથી મેં મારા મનથી, વાણીથી અગર કોઈ પણ પ્રકારે મેં સ્વતઃ તમને હુલબોલા નથી તેમજ મારો પોતાનો કોઈ પણ દોષ નથી એ સત્ય હકીકત તેમજ તમારા સવાલનો જુવાપ મેં તમને કહ્યો.

પણ હું તમને પુછું છું કે—સાચા સ્નેહી અને વફા દાર પતિનો ત્યાગ કરી બીજા પતિને પરણવાની ઇચ્છા તારી માફક કઈ સ્ત્રી કરે ! (અર્થાત્ કોઈ પણ સજારી કરેજ નહિ.) તેમ તમારે પણ કરવી ન જ જોઈએ. આ પ્રમાણે નળે આક્ષેપ કર્યો. અને આક્ષેપના સમર્થનમાં કહે છે કે તમારા હુકમથી પૃથ્વી ઉપર તમારા મોકલેલા માણસો ફરે છે અને કહે છે કે હમયંતી પોતાની મરજી મુજબ પોતાને ચોગ્ય બીજો પતિ કરશે. આ સંદેશો સાંભળીને જ રતુપર્ણી રાજા અહિં આ આવ્યા છે. હમયંતી નળરાજના વચનો સાંભળી વિનય સાથે જવાબ આપે છે:—

Stanza 36.

નમામર્હસિ કલ્યાણ દોષેણ પરિશંકિતુમ્ ।
 મયા હિ દેવાનુત્સૃજ્ય વૃતસ્ત્વં નિષધાધિપ ॥ ૨૬ ॥
 તવાભિગમનાર્થં તુ સર્વતો બ્રાહ્મણા ગતાઃ ।
 વાક્યાનિ મમ ગાથાભિર્ગાયમાના દિશોદશ ॥ ૨૭ ॥
 તતસ્ત્વાં બ્રાહ્મણો વિદ્વાન્પર્ણાદો નામ પાર્થિવ ।
 અભ્યગચ્છત્કોશલાયામૃતપર્ણ નિવેશને ॥ ૨૮ ॥
 તેન વાક્યે કૃતે સમ્યક્પ્રતિ વાક્યે તથાહૃતે ।
 ઉપાયોડયં મયા દૃષ્ટો નૈષઘાનયને તવ ॥ ૨૯ ॥

त्वामृतेनहि लोकेन्य एकाहा पृथिवीपते ।
 समर्थो योजन शतं गंतुमश्वैर्नैराधिप ॥३०॥
 स्पृशेयं तेन सत्येन पादावेतौ महीपते ।
 यथा नासत्कृतं किञ्चिन्मनसाऽपिचराम्यहम् ॥३१॥
 अयं चरति लोकेऽस्मिन्भूतसाक्षी सदागतिः ।
 एषमे मुंचतु प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥३२॥
 तथाचरति तिग्मांशुःपरेण भुवनं सदा ।
 समुंचतु मम प्राणा न्यदि पापं चराम्यहम् ॥३३॥
 चन्द्रमाः सर्वभूताना मन्तश्चरति साक्षिवत् ।
 समुंचतु मम प्राणान् यदि पापं चराम्यहम् ॥३४॥
 एते देवास्त्रयः कृत्स्नं त्रैलोक्यं धारयन्ति वै ।
 ते ब्रुवन्तु यथासत्य मेतद्देवास्त्यजन्तुमाम् ॥३५॥
 एवमुक्ते ततो वायु रन्तरिक्षाद् भाषत ।
 नैषा कृतवती पापं नल सत्यं ब्रवीमि ते ॥३६॥
 राजञ्छीलनिधिः स्फीतो दमयन्त्याः सुरक्षितः ।
 साक्षिणो रक्षिण आस्या वयं त्रीन्परिवत्सरान् ॥३७॥
 उयायो विहितश्चायं त्वदर्थं मतुलोऽनया ।
 न ह्येकाहा शतं गन्ता त्वामृतेऽन्यः पुमानिह ॥३८॥
 उपपन्ना त्वया भैमी त्वंच भैम्या महीपते ।
 नात्र शंका त्वया कार्या संगच्छ सहभार्यया ॥३९॥
 ततो ब्रुवति वायौ तु पुष्पवृष्टिः पपातह ।
 देव दुन्दुभयो नेदुर्बवौ च पवनः शिवः ॥४०॥

તદ્બ્રુતમયં દૃષ્ટ્વા નલો રાજાઽથ ભારત ।

દમયન્ત્યાં વિશંકાંતા મપાકર્ષદરિંદમઃ ॥૪૧॥

હમયંતી કહે છે.—હે પુણ્ય કિર્તિવાળા રાજા ! તમારે મારામાં દોષની શંકા લાવવી જોઈએ નહિ. (તમે મને મારા આસ્ત્રિયને શંકાની નજરથી જુઓ નહિ. મારામાં કોઈ પણ દોષ નથી હું તદ્દન નિર્દોષ અને પવિત્ર છું) દેવો કરતાં પણ હે નળરાજા મેં તમને અધિક માનીનેજ મેં તમારી સાથે લગ્ન કર્યા છે. (મારા પતિદેવ તરીકે મેં તમારી પસંદગી કરી છે તેથીજ તમારે જાણી લેવું જોઈએ કે તમારાથી અધિક હું કોઈને માનતી નથી). તમારી શોધને માટેજ પૃથ્વી ઉપર દશે દિશામાં પ્રાદક્ષિણે મેં મોકલ્યા હતા. અને તે પ્રાદક્ષિણે મારા કહેલા વચ્ચેના ટેલના રૂપમાં ગાતા હતા. આખરે પર્ણાદ નામના વિદ્વાન પ્રાદક્ષિણે રૂપપર્ણની અશ્વશાળામાંથી તમારો પત્તો મળ્યો. તે પ્રાદક્ષિણે કહેલી ગાથાને તમે સચોટ જવાબ આપ્યો (Stanza 21) કે તરતજ તમને બોલાવવા માટેજ તમારા દર્શન અને-સમાગમની તીવ્ર ઈચ્છાને જલદીથી સંતોષવા માટેજ મેં આ યુક્તિ શોધી કહાડી છે. હે રાજા ! આ પૃથ્વી ઉપર તારા સિવાય બીજો કોઈ પણ સમર્થ અને અશ્વવિદ્યામાં નિપુણ નથી કે જે એકજ દિવસમાં ઘોડાથી સો યોજન મુસાફરી કરી શકે. (અર્થાત્ અશ્વ કુશળ નળરાજાજ એક દિવસમાં આ કામ કરી શકશે તેથી મુદત એકજ દિવસની રાખી હતી.) હે રાજા તમારા પગે પડીને પ્રતિજ્ઞા કરી કહું છું કે મેં મનથી

પણ કોઈ પાપ કર્યું નથી અર્થાત્ (હું તદ્દન પવિત્ર છું. દોષને પાત્ર નથી.) જે મેં કોઈ પણ પાપ કર્યું હોય તો સર્વ વ્યાપક વાયુદેવ જે આકાશમાં રહી સર્વત્ર ગતિ કરી શકે છે. તે દેવ મારા જીવનનો નાશ કરો. અર્થાત્ મારામાં કાંઈ પણ પાપ નથી એમ વાયુદેવની સાક્ષીથી કહું છું. જે હું પાપી હોઉં તો મારા પ્રાણજાળે.) તેમજ સૂર્ય-દેવની સાક્ષીથી કહું છું કે-જે મેં કાંઈ પણ પાપ કર્યું હોય તો મારા પ્રાણ હે સૂર્યદેવ તમે લઈ જાઓ. દરેક પ્રાણી માત્રમાં સાક્ષીવત્ રહેનાર ચંદ્રમા જે હું પાપી હોઉં તો મારા પ્રાણ લેજો. ત્રિલોકને ધારણ કરનાર આ ત્રણે દેવો (વાયુ સૂર્ય અને ચંદ્રમા) મારી બાબતમાં સત્ય હોય તે જણાવો. નહિ તો મારો ત્યાગ કરો. દમયંતીની આ વાણી સાંભળીને આકાશમાંથી વાયુદેવ બોલ્યા:-હે નળ-રાજા આ સ્ત્રી બીલકુલ દોષને પાત્ર નથી. તદ્દન પવિત્ર છે. આ સત્ય હકીકત હું તને કહું છું. પવિત્ર દમયંતીએ પોતાના ચારિત્ર્યને પોતાના સદ્ગુણો અને સદાચાર વડે રક્ષણ કરી પોતાના પતિવ્રતના પ્રભાવમાં અધિકતા મેળવી ઉત્તમ પતિવ્રતા બની છે. આ બાબતમાં અમો સાક્ષી છીએ. કારણકે ત્રણ વરસ સુધી તેનું (દમયંતીનું) રક્ષણ અમોએજ કર્યું છે. દમયંતીએ તમને જ શોધી કાઢવા માટે તેમજ તમને અહિં આ બોલાવવા માટેજ આ યુક્તિ કરી છે. કારણ કે તમારા સિવાય એક દિવસમાં સો યોજનની મુસાફરી બીજે કોઈ પણ કરો શકેજ નહિ. આવી બુદ્ધિશાળી પવિત્ર નિર્દોષ, શુણ્ણના સાગર જેવી સતી પતિવ્રતા પત્નીના પતિ થવાને માટે તો હે રાજા આ

પૃથ્વી ઉપર તમેજ યોગ્ય છે અર્થાત્ તમારામાં પણ તેવા જ સદ્ગુણો છે. માટે અમે (દેવો કહીએ છીએ કે-તમે હે રાજા હમયંતીને માટે યોગ્ય પતિ છે તેમજ તમારે માટે હમયંતીજ યોગ્ય પત્ની છે.) શંકાને દૂર કરી હે રાજા તમે તમારી પવિત્ર પત્ની સાથે પ્રેમથી મેળાપ કરો; અને સમાગમનું સુખ ભોગવો. અંતરીક્ષમાંથી આકાશ વાણી આ પ્રમાણે વાયુદેવે કહી કે તરતજ પુષ્પવૃષ્ટિ આકાશમાંથી થઈ અને દેવના વાળ વાગવા લાગ્યા. તેમજ ઠંડો મીઠો મધુર પવન વાવા લાગ્યો. હે યુધિષ્ઠિર રાજા આ વિસ્મય પમાડે એવું દેવનું કાર્ય જોઈને નળરાજાએ પોતાની શંકાનું નિવારણ થતાંજ તે રાજાએ કઠોટક નાગનું સ્મરણ કરીને તરતજ તેણે આપેલા દિવ્ય વસ્ત્રો શરીર ઉપર ધારણ કર્યા. દિવ્ય વસ્ત્ર પહેરવાથી નળરાજાને પોતાનું અસલ કાંતિ-માન્ કંઠપં સમાન તેજસ્વી સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું. દેવી હમ-યંતીએ પોતાના પવિત્ર નળરાજાને અસલ સ્વરૂપમાં જોયા.

Stanza 37.

તતસ્તદ્વસ્ત્રમરજઃ પ્રાવૃણોદ્વસુધાધિપઃ ।
 સંસ્મૃત્ય નાગરાજં તં તતો લેમે સ્વકંવણુઃ ॥૪૨॥
 સ્વ રૂપિણં તુ ભર્તારં દૃષ્ટ્વા ભીમસુતા તદા ।
 પ્રાકોશદુર્ચ્ચૈરાલિંગ્ય પુણ્યશ્લોક મનિન્દિતા ॥૪૩॥
 ભૈમીમપિ નલો રાજા ભ્રાજમાનો યથા પુરા ।
 સસ્વજે સ્વસુતૌ ચાપિ યથાવત્પ્રત્યનન્દત ॥૪૪॥
 તતશ્ચોરસિ વિન્યસ્ય વક્ત્રં તસ્ય શુભાનના ।
 પરીતા તેન દુઃસ્વેન નિશ્શ્વાસાયતેક્ષણા ॥૪૫॥

તથૈવ મલદિગ્ધાંગીં પરિષ્વજ્ય શુચિ સ્મિતામ્ ।
 સુચિરં પુરુષવ્યાઘ્રસ્તસ્થૌ શોક પરિપ્લુતઃ ॥૪૬॥
 તતઃ સર્વં યથાવૃત્તં દમયન્ત્યા નલસ્યચ ।
 મીમાયાકથયત્પ્રીત્યા વૈદર્ભીં જનનો નૃપ ॥૪૭॥
 સચતુર્થ તતો વર્ષે સંગમ્ય સહમાર્યયા ।
 સર્વકામૈઃ સુસિદ્ધાર્થો લબ્ધવાન્પરમામ્બુદમ્ ॥૪૮॥
 દમયન્ત્યપિ ભર્તાર માસાઘ્યાપ્યાયિતામૃન્મમ્ ।
 અર્ધ સંજાત સસ્યેવ તોયં પ્રાપ્ય વસુંધરા ॥૫૨॥

સૈવં સમેત્ય વ્યપનીયતંદ્રાં શાંતજ્વરા હર્ષવિવૃદ્ધસત્ત્વા ।
 રરાજ ભૈમી સમવાસકામા શીતાંશુના રાત્રિરિવોદિતેન ॥૫૩॥

પવિત્ર નિહોષ પત્નીને પોતાના પતિ નળરાજના દર્શન
 થયા. જણા વખતથી વિખુટી પડેલી પત્નીને, પોતાના પ્રાણ
 જેવા નળરાજનો મેળાપ થતાં, તે દેવી સમાન દમયંતી,
 શોકને લીધે બ્યાસ થઈ ગઈ; તેમજ હૃષંને લીધે (મેળાપ
 થતાં) પોતાના પતિ સદ્ગુણી પવિત્ર નળરાજને ભેટી
 પડી. નળરાજ પણ પોતાના પ્રાણથી પણ અધિક, એવી
 પવિત્ર મનોહર સ્વરૂપવાળી દમયંતીને ભેટયા. પ્રેમના આવે-
 શમાં બંને જણા એક બીજાને મળ્યા. તેમજ પોતાના
 બંને બાળકોને પ્રેમપૂર્વક આલિંગન આપ્યા; અને વારંવાર
 તે બાળકોને ખુબ પ્રેમથી રમાડયા. નળરાજ તેમજ દમ-
 યંતી બંને જણા નિહોષ છે. એમ દેવોએ સાક્ષી પુરી.
 બંને નિર્મળતાની અને પવિત્રતાની સુંદર મનોહર
 મૂર્તિઓ છે. એમ દેવોને આ બંને પતિ પત્નિએ

પોતાના સદાચરણથી સહનશીલતાથી તેમજ
 પવિત્રતાથી સર્વપ્રકારે સાખીત કરી આપ્યું. દેવોએ
 તેમના શુદ્ધ પવિત્ર વર્તનની રક્ષા કરી. હમયંતીને પોતાના
 પતિ નળરાજને સમાગમ થયો છે. એ વાત હમયંતીના
 પિતાને જણાવી. વિદર્ભરાજને તે હર્ષના સમાચાર મળતાં
 તેમણે કહ્યું કે, નળરાજને આજે શાંતિથી દિવસ પસાર
 કરવાદો. સ્નાનાદિક ક્રિયાથી પવિત્ર થએલા તે બંનેને,
 હું આવતી કાલે સવારે મળીશ. પછી તે બંને દંપતીએ
 તેમને પોતાને વનમાં વીતેલા દુઃખોની વાત, એકબીજાને કહેતાં
 કહેતાં, તે રાત્રિ પસાર કરી. સ્નેહી જનો એકબીજાને ઘણા
 વખતે મળે છે ત્યારે એકબીજાને મળી પરસ્પર પોતપો-
 તાને વીતેલી બીનાઓનું વર્ણન કરે છે. તે પ્રમાણે નળ-
 રાજએ હમયંતી સાથે, ઘણા વખત સુધી વિયોગનું દુઃખ
 ભોગવ્યું હતું તે સઘળી બનેલી બીના, એક બીજાને પર-
 સ્પર કહેતા હતા. નળરાજ અને હમયંતી વિદર્ભદેશમાં
 સુખથી તેમજ સન્માનથી સારી રીતે રહેવા લાગ્યા. પરસ્પર
 એક બીજા ઉપર અનન્ય પ્રેમ રાખી, એક બીજાનું સુખ ચાહ-
 નાર તે દંપતી, ઘણા હર્ષથી રહેવા લાગ્યા. તેમની સઘળી
 ઇચ્છાઓ પુર્ણ થઈ. હે યુધિષ્ઠિર રાજ ! રાજ્યથી ભદ્ર થયેલા
 નળરાજને, ચોથે વરસે પોતાની પવિત્ર પત્નીનો સમાગમ
 અને મેળાપ થયો. જેમ ખેતરમાં વરસાદ આવવાથી ધાન્યના
 કુમળા છોડ વૃદ્ધિને પામે છે. તેમ હમયંતી પણ પોતાના
 પતિના સમાગમથી, વધારે હર્ષને પામી. જેવીરીતે રાત્રિ
 પુર્ણિમાના ચંદ્રથી શોભે છે તેવી રીતે આ દેવી હમયંતી
 નળરાજને મેળવી તેજ પ્રમાણે શોભવા લાગી તે ચિંતા

સુક્રત થઇ ગઇ તેના સર્વ દુઃખો જતા રહ્યા. પતિના સમા-
ગમથી તે હર્ષ પામી. સર્વ વાતે સુખી થઇ ગઇ.

ખીજે દિવસે સવારે નળરાજા સ્નાન પુર્ણદિકથી
પરવારી, વસ્ત્રાલંકાર પહેરીને હમયંતીને સાથે રાખીને,
વિહર્ભરાજાને મલવા ગયા. વિનયથી પોતાના સસરાને
પ્રણામ કર્યા. હમયંતીએ પણ પોતાના પિતાને પ્રણામ
કર્યા. પછી વિહર્ભરાજે પણ પોતાના દીકરા સમાન પુત્ર
વત્સલ બની, નળરાજાને આદરપૂર્વક પોતાની પાસે બેસાડ્યા,
અને નળરાજાને પોતાના સમીપ બેસાડી ઘણા હર્ષને
પામ્યા. નળરાજાએ યથાવિધિ પોતાના સસરાનું વિનય
પૂર્વક પુજન કર્યું. તેમજ તેવીજ રીતે નળરાજાનું યોગ્ય
સન્માન હમયંતીના પિતાએ કર્યું. પરસ્પર એકબીજાનું
સન્માન થયું. પછીથી આ વાત નગરમાં પવન વેગે ફેલાઇ
ગઇ. તેથી નગરમાં ઘણોજ આનંદ ફેલાઇ ગયો. નળરાજાને
આવીરીતે અત્રે નગરમાં આવેલા જાણી, નગરને વાવટા
તોરણો તથા કુલોના હારોથી, શણગારવામાં આવ્યું. શહે-
રના રસ્તાઓ ઉપર, જળનો છંટકાવ કરવામાં આવ્યો;
અને તે રસ્તાઓને પણ સુંદર કુલોથી, સરસ રીતે શણગા-
રવામાં આવ્યા. પ્રજાના તમામ નાગરીકોએ પોતાના રહે-
વાના તમામ ઘરોના બારણા ઉપર, અને દરેક દરવાજા
ઉપર, તેમજ દરેક દ્વાર ઉપર, કુલો પાથરી દીધા. અને
ઢગલા બંધ કુલો પાથરવામાં આવ્યા. દરેક દેવમંદિરોને
પણ તેજ પ્રમાણે, કુલોથી શુશોભિત બનાવવામાં આવ્યા
હમયંતીના પિતાના રાજ્યમાં પુણ્યશ્લોક નળરાજા આવ્યા
છે. એવા સમાચાર ફેલાતા, આ પ્રમાણે તમામ મનુષ્યો

હર્ષમાં આવી જઈ, આખા નગરને શણગારી દીધું; અને નળરાજાનું સન્માન કર્યું. નળરાજાના આગમનના સમાચારથી હરેક ગૃહે, આનંદ આનંદ થઈ રહ્યો. લોકો ખુબ હર્ષને પામ્યા. રતુપર્ણરાજાએ પણ આ સમાચાર સાંભળ્યા. હમથતી સાથે નળરાજાનો સમાગમ થયો છે. બાહુક પોતેજ છુપાવેશમાં નળરાજાજ હતા. એ સાંભળીને રતુપર્ણ રાજા ખુશી થયા; અને નળરાજાની પાસે માફી માગી. બુદ્ધિશાળી નળરાજાએ પણ, રતુપર્ણ રાજાને કાંઈક કારણો બતાવી, હેતુપૂર્વક તેમને પોતાની વાણીથી સમજાવી, પોતાની ઉદારતા બતાવી, રતુપર્ણ રાજાને ઘણું માન આપ્યું. નળરાજાની વાણીથી અયોધ્યા પતિ ખુશી થઈ, સ્મિત વદનથી નળને કહેવા લાગ્યા—તમને તમારી પોતાની પત્નીનો મેળાપ થયો તે જોઈ મને આનંદ થાય છે. તમારા બાગ્યનો ઉદય થયો છે. તમારા દુઃખનો અંત આવ્યો છે. હે નળરાજા ! જાણે કે અજાણે, મારાથી આપનો જે કાંઈ અપરાધ થયો હોય તેની મને માફી આપશો.

નળરાજા રતુપર્ણને કહે છે—તમે મારો કાંઈપણ અપરાધ કયો નથી; છતાં તમારાથી કાંઈ પણ અપરાધ થયો હોય તો, તેથી મને ગુસ્સો થયો નથી; કારણકે મારે તમને ક્ષમા આપવીજ જોઈએ. પ્રથમ તમે મારા મિત્ર હતા; તેમજ મારા સગાં સંબંધી છો. એટલે તમારા ઉપર મિત્ર ભાવે પણ, ક્ષમાની નજરે જોવું જોઈએ. હવેથી હું તમારા ઉપર વધારે સ્નેહ રાખીશ. તમારે ત્યાં હું સુખથીજ રહ્યો છું. મારી સર્વે ઈચ્છાઓને તમે સંતોષી છે. મારા પોતાના ઘર કરતાં પણ તમારે ત્યાં હું વધારે સુખ

શાંતિથી રહ્યો છું માટે હે રાજા ! તમારે મનમાં કાંઈ પણ
ઓછું લાવવું નહિ. પછી નળરાજાએ રૂપણું રાજાને
વિધિવત્ અશ્વવિદ્યા આપી. અને તે રાજા પાસેથી, નળરા-
જાને પણ બે વિદ્યા, ગણિત વિદ્યા તેમજ અક્ષવિદ્યા મળી
રૂપણું રાજાએ બીજા સારથિ પોતાના માટે રોકી લીધો.
(કારણ કે નળરાજાને સારથિ વાળેય હતા; તેથી હવે
તેને પણ, પોતાના સારથિ તરીકે લેવાય નહિ.) અયોધ્યા-
ધિપતિ નવા સારથિને લઈને, નળરાજા પાસેથી અશ્વવિદ્યા
લઈને, પોતાના શહેરમાં ગયા. નળરાજા પણ પછીથી ઝાઝો
વખત કુંડીનપુરમાં રહ્યા નહિ.

એક મહિનો કુંડિનપુરમાં રહીને નળરાજાએ પોતાના
સસરા વિદર્ભરાજ પાસે, નિષધ દેશમાં જવાની રજા માગી.
તે પ્રમાણે દમયંતીના પિતાએ નળરાજાને જવા માટે રજા
આપી. નિષધ દેશમાં જવા માટે નળરાજાને કેટલાએક
સૈનિકો, તથા સફેદ રંગનો એક રથ, તેમજ સોલ (૧૬)
હાથી, પચાસ (૫૦) ઘોડા તેમજ છસો (૬૦૦) માણસોનું
લશ્કર, દમયંતીના પિતા વિદર્ભરાજે આપ્યા. આ સામગ્રી
સહિત નળરાજા પોતાની રાજધાનીમાં આવ્યા. પુષ્કરને
બોલાવી નળરાજાએ કહ્યું કે, મેં ઘણુંધન મેળવ્યું
છે. માટે મારી સાથે દ્યુત રમવાની હું માગણી કરું છું.
શરતમાં એક બાણું તું પોતે, અને તારૂં સઘળું રાજ્ય,
બીજી બાણું હું પોતે, અને મારા પોતાની તમામ મીલ-
કત. આ પ્રમાણે શરત કરી દ્યુત રમવાની મારી માગણી
છે. માટે તે પ્રમાણે તું કર. દ્યુત રમવાની તમારી ઇચ્છા ન
હોય તો લડાઈ આપો. વંશથી વારસામાં પ્રાપ્ત થએલું

રાજ્ય, કેાઈ પણ પ્રકારે મેળવવા પ્રયાસ કરવોજ નોંધજો. માટે મારા પિતાનું મને મળેલુ રાજ્ય, તેં ઘુતમાં મને હરાવીને લઈ લીધું છે તો ઘુત રમીને મારે તે પાછું મેળવવુંજ નોંધજો, અગર તો ક્ષત્રિય તરીકે લડીને પણ મારે માફ રાજ્ય લેવુંજ નોંધજો. માટે ઘુત રમો કાંતો લડાઈ આપો. જે તમને ઠીક લાગે તે કરવા હું કબુલ છું. માફ ગુમાવેલું રાજ્ય મારેજ પાછું મારા પરાક્રમથી મેળવવુંજ નોંધજો માટે તે લેવા માટેજ હું અતરે આવ્યો છું. દંડ યુદ્ધ કરવા માટે પણ હું તૈયાર છું. ધનુષ વિદ્યાથી પણ યુદ્ધ કરવા હું તૈયાર છું. નળના વચનો સાંભળી પુષ્કરે તેમ કરવા હા પાડી (પોતાનીજ જીત થશે અને નળરાજ પ્રથમની માફકજ હારશે એમ માનીને) નળરાજને કેટલાક અભિમાન મદયુક્ત અયોગ્ય વચનો પુષ્કરે કહ્યાં નળરાજએ તેના અપમાન બરેલાં વચનો સાંભળતા તેનું મસ્તક કાપી નાખવા વિચાર કર્યો; પણ દયાળુ તે નળરાજએ પોતાના ક્રોધને દબાવી પછીથી ઘુત રમવાની શરૂઆત કરી પહેલીજ સરતે એકજ વખતમાં નળરાજએ સંપૂર્ણ જીત મેળવી.

Stanza 38.

एकपाणेन वीरेण नलेनसपराजितः ।

सररत्नकोशनिचयैः प्राणेन पणितोपिच ॥१९॥

जित्वाचपुष्करं राजा प्रहसन्निदमब्रवीत् ।

ममसर्वमिदं राज्यं मय्यग्रं हतकण्टकम् ॥२०॥

વૈદર્ભીનત્વયાશ્નકયા રાજાપસદ વિસિતુમ્ ।

તસ્યાસ્ત્વં સપરિવારો મૃદદાસત્વમાગતઃ ॥૨૧॥

નત્વયા તત્કૃતં કર્મં યેનાહંવિજિતઃ પુરા ।

કલિના તત્કૃતં કર્મં ત્વંચમૃદ ન બુદ્ધ્યસે ॥૨૨॥

નાહં પરકૃતં દોષં ત્વય્યાધાસ્યે કથંચન ।

યથામુસ્ત્વં વંજીવ ત્વં પ્રાણાનવમૃજામિતે ॥૨૩॥

યથૈવ સર્વં સંભારં સ્વમંશં વિતરામિતે ।

તથૈવ ચ મમ પ્રીતિ સ્ત્વયિ વીર ન શંશયઃ ॥૨૪॥

પુષ્કર સાથેની રમતમાં એકજ હાવમાં તે પરાક્રમી નળ રાજાએ પુષ્કરને હરાવ્યો. રાજ્ય બાંડાર તથા રત્નના સ્વેં ખજાના સહિત, તેમજ પુષ્કરની છાંદગી સહિત, નળરાજાએ પુષ્કર ઉપર સંપુર્ણ પછે વિજય મેળવ્યો. પુષ્કર ઉપર સંપુર્ણ છત મેળવીને, નળરાજા હસીને કહેવા લાગ્યા કે—આ આખા રાજ્યનો સ્વામી હે. પુષ્કર, હવે હું બન્યો છું હે નીચ રાજા, હવે તું વૈદર્ભી સામું ભેવાને પણ શક્તિમાન નથી. તું તારા પરિવાર સહિત તે દેવી હમયતીનો ગુલામ બન્યો છે. પ્રથમ મેં હાર ખાધી હતી, તે તારા પરાક્રમથી નહિ. એ કામ તારૂં પોતાનું નહોતું; હે મુર્ખ તું બાણતો નથી કે એ બધા પ્રપંચનો કરનાર કલિ હતો. ખીજાએ કરેલા દોષની શિક્ષા હું તને કરતો નથી. (અર્થાત્ કલિએ બૂલ કરી છે. તેનો દોષ તને દેવો બેધએ નહિ.) તારી ઈચ્છા મુજબ તું સુખથી રહેજે હું તને અવિતહાન આપુ છું (હાવની શરત મુજબ તારી છાંદગી

મારા હવાલે છે તને મારવો યા જીવતો રાખવો એ મારી સત્તાની વાત છે.) તને રાજ્યમાંથી બાગ પણ હું આપું છું. તેમજ જરૂરી વસ્તુ અને સામગ્રી સર્વે તને મળશે. હે બાઈ હું મારો સ્નેહ તારા ઉપર, પ્રથમના જેવોજ રાખીશ (અર્થાત્ તારે મનમાં કાંઈપણ ઓછું લાવવું નહિ.) સગાં બાઈ તરીકેનો મારો તારા ઉપરનો સ્નેહ કદી પણ ઓછો કે કમી થશે નહિ. મારા સ્નેહમાં જરી પણ કયાશ રાખીશ નહિ. સંપૂર્ણ સ્નેહી બાઈ તરીકેજ તારી સાથે વતીશ; તું સો વરસનો થજે.

સત્યવાદી પરાક્રમી નળ રાજાએ પોતાના બાઈ (પુષ્કરને ઉપર પ્રમાણે શાંતિનાં વચ્ચનો કહી તેમજ તેને વારં-વાર લેટીને પછીથી, તેના ગામ જવાને માટે તેને રજા આપી પુષ્કરે પણ નળરાજાની ઉદારતા જોઈને, તેણે તે પુણ્યશ્લોક નળરાજાને નમસ્કાર કરી, બે હાથ જોડી આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો—

પુષ્કર કહે છે—જેણે મને જીવન તેમજ રહેવાનું સ્થાન, અને સઘળા પ્રકારની સમૃદ્ધિ આપી છે એવા હે પુણ્યશ્લોક નળરાજા! તમારી કિર્તિ અમર રહેશે તમે દશ હજાર વર્ષો સુધી જીવો. મેં તમારા ઉપર અપકાર કર્યો છે. તમારું રાજ્ય લઈ લીધું; તમને અનેક પ્રકારના દુઃખો (રાજ્યના જવાથી) પડ્યા છતાં, તેવા અપકાર કરનાર ઉપર, તમોએ તમારી ઉદારતાજ બતાવી બક્ષીસો આપીનેજ, મારા કર્મ સામુ નહિ જોતાં, સઘળું તમોએ દાનમાંજ આપી મને સઘળે પ્રકારે સુખી કર્યો છે. આવા

ઉદાર આત્મા વાળા હે પુણ્યશાળી રાજા ! તમારા સિવાય
 આવી ઉદારતા કોણ બતાવી શકે ? શિક્ષાને પાત્ર હું
 હતો, તેને શિક્ષા નહિ કરતાં તમારી ઉદારતાથી તમે મને
 તમારો ગુલામ બનાવ્યો છે. હું તમારો ભક્ત છું. હાસ
 છું. અને તમારા જેવા પુણ્યશ્લોક રાજાઓજ ઉદારતાથી
 ગમે તેવા દુશ્મનને પણ છુટી લે છે. પરમેશ્વરની વિભૂતિયો
 જ ઉદાર હોય છે. તેઓજ લોકોના ઉપર ઉપકાર કરવાની
 વૃત્તિવાળા હોય છે. સજ્જન પુરૂષોજ પારકાનું ભલું
 કરે છે. એવા હે સજ્જન રાજા ! નરોમાં શ્રેષ્ઠ ! તમારા
 જેવા રાજાઓજ આ દુનિયા ઉપર પોતે દુઃખ લોગવીને
 દુનિયાને અને જગત ભરને પોતાના આરિયથી બતાવી
 શકે છે કે, સજ્જનો પોતાના ધર્મને સુખમાં કે
 કે દુઃખમાં છોડતાં નથી. સજ્જનો સંપત્તિમાં અને
 વિપત્તિમાં સમાન રહે છે. એ પ્રમાણે પવિત્ર નળરા-
 જના ગુણની વારંવાર પ્રશંસા કરતો નળરાજાની
 સાથે એક મહિનો રહી પછી પોતાના રાજ્યમાં પોતાના
 પરિવાર તથા લશ્કર સહિત ગયો. નળરાજાએ પુષ્કરને
 રાજ્ય ગાદી ઉપર બેસાડીને તેને સર્વ પ્રકારે સુખી કરી
 પોતાની રાજધાનીમાં આવ્યા. પછી પોતાની પ્રજાના
 માણસોને મળ્યા. નિષધ દેશના તમામ મનુષ્યો, નળરાજાને
 પોતાના રાજા તરીકે મેળવી, આનંદમાં આવી ગયા, અને
 કહેવા લાગ્યા કે, ઇંદ્રને મેળવવાથી સ્વર્ગના દેવોને જેટલો
 આનંદ મળે તેવોજ, બલકે તેથી પણ અધિક, આનંદ
 આજે અમારા પુણ્યશ્લોક નળરાજા મળવાથી, અમને થયો
 છે. હવે અમારો ખરો રાજા આવ્યો છે. તેથી અમે હવે

સર્વ વાતે સુખી થયા છીએ. આ પ્રમાણે નળરાજા એ પોતાની અસહ રાજગાદી સંભાળી લીધી. તેમજ પ્રભને સુખી કરી.

Stanza 39.

સાંત્વિતો નૈષધેનૈવં પુષ્કરઃ પ્રત્યુવાચતમ્ ।
 પુષ્ય શ્લોકં તદા રાજન્નભિવાદ્ય કૃતાંજલિઃ ॥૨૭॥
 કીર્તિરસ્તુ તવાક્ષય્યા જીવ વર્ષાયુતં સુખી ।
 યોમે વિતરસિ પ્રાણાનધિષ્ઠાનં ચ પાર્થિવ ॥૨૮॥
 પ્રશાંતે તુપુરેદૃષ્ટે સંપ્રવૃત્તે મહોત્સવે ।
 મહત્યા સેનયા રાજા દમયંતીમુપાનયત્ ॥૨૯॥
 દમયંતીમપિ પિતા સત્કૃત્ય પરવીરહા ।
 પ્રાસ્થાપયદમેયાત્મા ભીમો ભીમપરાક્રમઃ ॥૩૦॥
 આગતાયાં તુ વૈદર્ભ્યાં સપુત્રાયાં નલો નૃપઃ ।
 વર્તયામાસ મુદિતો દેવરાઢિવનન્દને ॥૩૧॥
 તતો પ્રકાશિતાં યાતો જમ્બૂદ્વીપેરરાજ સઃ ।
 પુનઃ શશાસતદ્રાજ્યં પ્રત્યાહૃત્યમહાયશ્ચાઃ ॥૩૨॥
 ર્જુએ ચ વિવિધૈર્યજ્ઞૈર્વિધિવચ્ચાસ દક્ષિણૈઃ ।
 તથા ત્વમપિ રાજેન્દ્ર સમુદ્વદ્વક્ષ્યસેઽચિરાત્ ॥૩૩॥
 દુઃસ્વમેતાદૃશં પ્રાપ્તો નલઃપરપુરંજયઃ ।
 દેવનેન નરશ્રેષ્ઠ સમાયો ભરતર્ષભ ॥૩૪॥
 ણકાકિનૈવસુમહાશ્વલેન પૃથિવીપતે ।
 દુઃસ્વમાસાદિતં ઘોરં પ્રાપ્તશ્ચાભ્યુદયઃ પુનઃ ॥૩૫॥

અસ્થિરત્વં ચ સંચિત્ય પુરુષાર્થસ્ય નિત્યદા ।

તસ્યોદયે વ્યયે ચાપિ ન ચિન્તયિતુમર્હસિ ॥૧૨॥

વિષમાવસ્થિતે દૈવે પૌરુષેઽફલતાંગતે ।

વિષાદયંતિ નાત્માનં સત્ત્વાપાશ્રયિણોનરાઃ ॥૧૪॥

નળરાજની રાજધાનીમાં હંમેશાં મહાન ઉત્સવો થવા લાગ્યા. પ્રજાના માણસો આનંદમાં આવી સર્વ પ્રકારની ચિંતાઓ જેની દુર થઈ છે એવા નળરાજના સઘળા નાગરિક જનો સર્વ પ્રકારે સુખ શાંતિ લોગવવા લાગ્યા. નળરાજ હમયંતીને પોતાના નગરમાં મહાન સેના સહિત તેડી લાવ્યા. વિદર્ભ રાજે પોતાની પ્રાણ સમાન પ્રિય પુત્રી દેવી હમયંતીનો યોગ્ય સત્કાર કરી યથા યોગ્ય વિદાયગીરી આપીને પ્રેમપુર્વક નિષધ દેશમાં જવાને રજા આપી. પુત્રો સહિત દેવી હમયંતી આવી પહોંચ્યાં. સ્વર્ગનું સુખ, ઈંદ્રરાજ ઈંદ્રાણી સહિત જેમ લોગવે છે, તેવીજ રીતે નળરાજ હમયંતી સહિત, સુખ લોગવવા લાગ્યા. મહાન યશસ્વી પવિત્ર કીર્તિવાળા તે નળરાજ, પોતાનું ગએલું રાજ્ય મેળવીને, જમ્બુદ્વીપમાં સર્વ રાજાઓ કરતાં વધારે કીર્તિવાળો અને પ્રખ્યાત પ્રતાપી થયો. પોતાનું રાજ્ય સારી રીતે ચલાવવા લાગ્યો. તેણે ઘણાં યજ્ઞો કર્યા. હાન પણ પુષ્કળ કર્યા. દક્ષિણાઓ અનેક પ્રકારે આપી એ પ્રમાણે નળરાજએ હમયંતીની સાથે દુનિયાના સઘળાં સુખો મન ગમતાં લોગવ્યા. (અને સ્વર્ગના સુખો જેમ ઈંદ્ર લોગવે છે. એવીજ રીતે) લોગવ્યાં. આ દુનિયામાં પત્તિ અને પત્ની એકજ છે. સ્વરૂપે આકારમાં ભુદા છે. પણ બંને

ભાવમાં એકજ છે એમ અનન્ય સ્નેહ પરસ્પર બતાવી કહિનો પરાજય કરનાર આ દિવ્ય પ્રેમની સાક્ષાત મૂર્તિઓ જગતમાં પોતાની અમર નામના કરીને સંસારનું સુખ ભોગવીને ઉત્તમ ગતિને પામ્યા છે. એ પ્રમાણે બૃહદશ્વ રૂપિએ યુધિષ્ઠિર રાજાને નળ રાજાનું આજ્ઞાન કહી સંભળાવી રૂપિ યુધિષ્ઠિરને કહે છે:-

બૃહદશ્વ રૂપિ યુધિષ્ઠિર રાજાને કહે છે કે:-હે રાજા તમને પણ (નળરાજાની માફક) તમારૂં ગએલું રાજ્ય, તેમજ મિત્રો પુનઃ (ફરી) પ્રાપ્ત થશે. તેમજ તમે પણ (સત્યવાદી નળરાજાની માફક) ઘણા યજ્ઞો કરીને, દેવોનું પુજન સારી રીતે કરશો. હે ભરત કુળના રાજાઓમાં ઉત્તમ રાજા ! નળરાજાને આવું દુઃખ (ઉપર મુજબનું) પડ્યું. તે તેમણે પોતે એકલાએ ભોગવ્યું. પત્ની સહિત તેમણે સર્વ દુઃખ, બન્ધુ વગરના તે રાજાએ (જેની સાથે એક ભાઈ પણ પોતાનો નહોતો. એવા એકલાએ નિસહાય થઈને) ભોગવ્યું. શાંતિથી સહન કર્યું. પછી તેણે સઘળી સંપત્તિ મેળવી તો તમે તો હે રાજા બ્રાતૃ સહિત છો. તેમજ સતી દ્રૌપદી પણ વનમાં સાથેજ છે, તો તમારે શોકનું કાંઈ પણ કારણ નથી. તેમજ નિરાશામાં ડુબવાનું નથી. તમે તમારા ધર્મમાં પરાયણ થઈ હમેશાં ધર્મનું જ ચિંતન કરો છો; અને વિદ્વાન પ્રાક્ષણોના સમાગમનો લાભ પણ તમે મેળવો છો; માટે હે રાજા તમે ભાગ્યશાળી છો. શોક કરવાને માટે તમે યોગ્ય નથી. મહાન ધીર પુરૂષો સંકટ સમયે ચિંતા કરતા નથી, પણ ધીરજને ધારણ કરે છે.

ધીરજથી દુઃખને સહન કરે છે. તમે ધીર પુરૂષ છો; માટે તમારા જેવાએ સુખ અને દુઃખ સમાન ગણવા જોઈએ. કઠોટક નાગની કથા તેમજ રાજર્ષિ રૂદ્રપર્ણની કથા તથા નળ દમયંતીની આ પવિત્ર કથા સાંભળવાથી કલિનો નાશ થાય છે. અર્થાત્ કલિની હાર થાય છે કલિ ત્યાં રહી શકતો નથી. સૂર્યના આગમનથી જેમ અંધકાર નાસી જાય છે. તેમ નળરાજના નામના કીર્તનથી કલિ (યાને કલેશ) ભાગી જાય છે. નળરાજનું આ પવિત્ર ચરિત્ર સાંભળવાથી દુઃખી મનુષ્યો પોતાનું દુઃખ ઓછું કરી શકે છે. કલેશથી બચે છે. કલિના પ્રપંચથી બચે છે. ધીરજ આવે છે. દિલ્લાસો મળે છે.

મનુષ્યનો ઉદ્ધમ સફળ ન થાય ત્યારે, દેવ પ્રતિકૂળ છે. એમ સમજવું. મનુષ્ય પ્રયત્ન કરતાં દેવની સત્તા અધિક છે. તેવા સંકટ સમયમાં (જ્યારે મનુષ્ય પોતાના ઇચ્છા મુજબ અગર પ્રયત્ન છતાં ધાર્યું ફળ ન મેળવી શકે ત્યારે) ધીર સત્યવાદી જીતેન્દ્રિય પુરૂષો નાસીપાસ થતાં નથી. ચિંતા અગર શોક કરતાં નથી. કર્તવ્ય પરાચક્ષુ રહી ધર્મને વળગી રહી, હીંમતને ધારણ કરી, સંતોના માર્ગે અનુસરી, સુખ અને દુઃખમાં, સમાન વૃત્તિ રાખે છે. આ પ્રમાણે નળરાજનું પવિત્ર આખ્યાન કહી તે મહાન રૂપિએ સુધિષ્ઠિર રાજાને અક્ષવિદ્યાનું રહસ્ય સમજાવી પોતે (તે રૂપિમુની) વિદાય થયા.

અસ્થિરત્વં ચ સંચિન્ત્ય, પુરુષાર્થસ્ય નિત્યદા ।

તસ્યોદયે વ્યયે ચાપિ, નચિન્તયિતુમર્હસિ ॥

વ્યસને ત્વં માહારાજ, ન વિષીદિતુર્મહસિ ।

વિષમાવસ્થિતે દૈવે, પૌરુષેઽફલતાં ગતે ।

વિષાદયન્તિનાત્માનં, સત્ત્વાપાશ્રયિણોનરાઃ ॥

Human is Human. Divine is Divine. Divine is always superior to Human. A man is a creature of circumstances. Success of human effort is always uncertain.

A wise man is he, who is equal minded even in pain and prosperity. A wise man is never disheartened. No man should yield to despair. ઉદ્ધરેદાત્મનાત્માનં, નાત્માનમવસાદયેત્ (ભગવદ્ ગીતા અધ્યાય. ૬ શ્લોક ૫).

વિવેકી મનુષ્યો પોતાની વિવેક બુદ્ધિને વાપરી સત્ વસ્તુને ગ્રહણ કરે છે અને અસત્ વસ્તુનો ત્યાગ કરે છે. મહાન પુરૂષોના જીવન ચરિત્રો સન્માર્ગે તથા કર્તવ્યના પથે જવાનો આદેશ આપે છે. સર્વે મનુષ્યો આવાજ (પવિત્ર ચરિત્રો) (અનેક પ્રકારના) સાહિત્યને વાંચી વંચાવી સુખી થાય. એવી યાચના સાથે પ્રભુને પ્રણામ કરી આ ગ્રંથ સમાપ્ત કરૂ છું. શ્રી કૃષ્ણ શરણં મમ ॥

॥ શ્રીકૃષ્ણાર્પણમસ્તુ ॥

यम सावित्री संवाद.

યમ સાવિત્રી સંવાદ

સાવિત્રી—દૈવતં ત્વામભિજાનામિ, વપુરે તદ્ધ્યેમાનુષમ્ ।

કામયા બ્રૂહિદેવેશ, કસ્ત્વં કિં ચ ચિકીર્ષસિ ॥૧॥

સાવિત્રી—સાવિત્રી યમરાજને આવેલા જોઈને કહે છે.

સાવિત્રી કહે છે:—હું આપને દેવ માનું છું (કારણકે) આ શરીર એ મનુષ્ય શરીર નથી. (અર્થાત્ દિવ્ય શરીરની આકૃતિજ કહી આપે છે કે આપ દેવ છો. માણસ નથી.) મહેરબાની કરી મને જણાવો કે આપ કોણ છો? અને આપ શા માટે આવ્યા છો?

યમ—પતિવ્રતાસિ સાવિત્રિ, તથૈવ ચ તપોન્વિતા ।

અતસ્ત્વામભિભાષામિ, વિદ્ધિમાત્ત્વં શુમેયમમ્ ॥૨॥

અયં તે સત્યવાન્મર્તા, ક્ષીણાયુઃપાર્થિવાત્મજઃ ।

નેષ્યામિ તમહંબદ્ધ્વા, વિધ્યેન્મે ચિકીર્ષિતમ્ ॥૩॥

યમરાજ કહે છે:—હે સાવિત્રિ ! તું પતિવ્રતા તથા તપસ્વી છે, તેથીજ તારી સાથે હું જોતું છું (બીજા અન્ય મનુષ્યો મને જોઈ પણ શકે નહિ, તેમ જોતી પણ શકે નહિ.) અને જણાવું છું કે હું યમ રાજા છું. તેમજ આ તારો પતિ સત્યવાન, જે રાજપુત્ર છે, તેનું આયુષ્ય પૂરું થઈ ગયું છે, તેને બાંધીને હું લઈ જઈશ. આ કામ માટે હું આવ્યો છું.

સાવિત્રી-શ્રૂયતે ભગવન્દૂતા, સ્તવાગચ્છન્તિ માનવાન્ ।

નેતું કિલ ભવાન્ કસ્મા, દાગતોસિ સ્વયં પ્રમો ॥૪॥

સાવિત્રી—મારા સાંભળવા પ્રમાણે તો મનુષ્યને દેવાને માટે તમારા દૂતો (માણસો) આવે છે, તો હે પ્રભુ, તમે પોતે (સ્વયં) કેમ આવ્યા છો ? (તમારા ચમદૂતો આવવા ભેદથી તેને બદલે, તમે પોતે કેમ પધાર્યા છો એમ સાવિત્રી ચમરાબને પુછે છે.)

इत्युक्तः पितुराजस्तां, भगवान्स्वचिकीर्षितम् ।

यथावत्सर्वमाख्यातुं, तत्प्रियार्थप्रचक्रमे ॥५॥

માર્કંડેય ઇષિ યુધિષ્ઠિરને કહે છે કે ઉપર મુજબ સાવિત્રીએ ચમરાબને કહ્યું, ત્યારે પ્રતાપી ચમરાબએ સાવિત્રીને પોતાની વિગત વિસ્તાર પુર્વક કહેવા લાગ્યા.

यम-अयं च धर्म संयुक्तो, रूपवान्गुणसागरः ।

नार्होमत्पुरुषैर्नेतु, मतोस्मि स्वयमागतः ॥६॥

ततः सत्यवतः कायात्, पाशबद्धम् वशंगतम् ।

अंगुष्ठमात्रं पुरुषं, निश्चकर्ष यमोबलात् ॥७॥

ततःसमुद्धृतं प्राणं, गतश्वासं हतप्रभम् ।

निर्वિचेष्टं शरीरं તદ્ભૂવાપ્રિયદર્શનમ્ ॥૮॥

यमस्तु तं ततो बद्ध्वा, प्रयातो दक्षिणामुखः ।

सावित्री चैव दुखार्ता, यममेवान्वगच्छत ॥९॥

नियमव્રतસંસિદ્ધા, મહાભાગા પતિવ્રતા ॥

ચમરાબ કહે છે—આ (સત્યવાન) ધર્મશ છે, રૂપ તથા ગુણનો સાગર છે. આવા (પવિત્ર રાજપુત્ર) પુરૂષને

લેવા માટે મારા ફૂતો લાયક નથી. તેથીજ આ સદ્ગુણી પવિત્ર પુરૂષને લેવા માટે, હું પોતેજ (સ્વયં) આવ્યો છું. (એમ કહીને) ચમરાબાએ સત્યવાનના શરીરમાંથી અંગુઠા જેવડા પુરૂષને જોરથી બહાર કાઢીને, પોતાની પાશમાં બાંધી લીધો. સત્યવાનના શરીરમાંથી આ પ્રમાણે પ્રાણ ગયા. શરીરમાંથી શ્વાસ બંધ થવાથી, કાંતિ પણ જતી રહી અને શરીર જડ બની ગયું. (અર્થાત્ ચેતન શક્તિ જવાથી ચેતન રહિત બન્યું.) સત્યવાનના જીવને લઈને ચમરાબા દક્ષિણ દિશામાં જવા લાગ્યા. પતિવ્રતા અને મહાન બાગ્યશાળી, તથા પોતાના નિયમ અને વ્રતને સિદ્ધ કરનારી એવી સાવિત્રી, દુઃખથી પીડાતી (પતિના મૃત્યુને લીધે) ચમરાબાની પાછળ જવા લાગી.

યમ—નિવર્તગચ્છ સાવિત્રિ, કુરુષ્વાસ્યૌર્ધ્વદૈદિકમ્ ।

કૃતંમર્તુસ્ત્વયાઽઽનૃણ્યં, યાવદ્ગમ્યંગતસ્ત્વયા ॥૧૦॥

યમ રાબા કહે છે:—હે સાવિત્રી ! તું પાછી ફર. પતિની પાછળ ઉત્તરક્રિયા કર. તારો, તારા પતિની સાથેનો રૂણાનુંબંધ, પુરો થયો છે. મનુષ્યો આવી શકે ત્યાં સુધી તું આવી છે. (અર્થાત્ હવે વધારે આગળ જવું એ મનુષ્યના અધિકાર બહારની વસ્તુ છે. મનુષ્યને આવવાની હદ પુરી થઈ. માટે વધારે આગળ આવી શકાશે નહિ. એમ ચમરાબા સાવિત્રીને કહે છે)

સાવિત્રી—યત્રમે નીયતે મર્તા, સ્વયં વા યત્ર ગચ્છતિ ।

મયા ચ તત્ર ગંતવ્ય, મેષ ધર્મઃ સનાતનઃ ॥૧૧॥

તપસા ગુરુ ભક્ત્યા ચ, ભર્તૃઃસ્નેહાદ્ વ્રતેનચ ।

તવ ચૈવ પ્રસાદેન, નમે પ્રતિહતાગતિઃ ॥૧૨॥

પ્રાહુઃસામ્પદં મૈત્રં, બુધા સ્તત્વાર્થદર્શિનઃ ।

મિત્રતાં ચ પુરસ્કૃત્ય, કિંચિદ્વક્ષ્યામિતચ્છ્રુણુ ॥૧૩॥

નાનાત્મવંત સ્તુવને ચરન્તિ, ધર્મં ચ વાસં ચ પ્રતિશ્રયં ચ ।

વિજ્ઞાનતો ધર્મમુદાહરન્તિ, તસ્માત્ સંતો ધર્મમાહુઃપ્રધાનમ્ ॥૧૪॥

एकस्य धर्मेण सतांमतेन, सर्वेस्म तं मार्गं मनुप्रपन्नाः ।

मावै द्वितीयं मातृतीयं च वांछेत् , तस्मात् संतो धर्म माहुः

प्रधानम् ॥૧૫॥

સાવિત્રી જવાળ આપે છે અને કહે છે:—મારા પતિને જ્યાં લઈ જવામાં આવે છે, અગર તે પોતે પોતાની મેળે જ્યાં જાય છે, ત્યાં મારે જબુંજ જોઈએ. આ સનાતન ધર્મ છે. (વળી મારાથી વધારે આગળ આવી શકાય નહિ. અધિકાર નથી. એના જુવાળમાં કહે છે.) મારા તપને લીધે, ગુરુભક્તિને લીધે, મારા પતિવ્રતાના, પતિ ઉપરના પવિત્ર પ્રેમને લીધે, વ્રતને લીધે, (ત્રણ દિવસના વ્રતના પ્રભાવથી) તેમજ તમારી કૃપા વડે, મારી ગતિ રોકાય તેમ નથી. તત્વદર્શિ વિજ્ઞાનીઓ કહે છે કે સાત પગલા સાથે ચાલવાથી મૈત્રીનો હક પ્રાપ્ત થાય છે. (વિજ્ઞાની ડાહ્યા પુરૂષોનો મત સર્વ વસ્તુમાં પ્રમાણરૂપ ગણાય છે. એમાં શંકાજ નથી.) મારે મિત્રતાનો હક ધરાવીને કહું છું તે તમે (હવે મિત્ર બાવે) સાંભળો.

અનેક પ્રકારના મનુષ્યો આ જગતમાં પોતાનું જીવન જુદી જુદી રીતે પસાર કરે છે; તેમાં મુખ્ય ચાર

પ્રથા છે. (૧) કુમાર અવસ્થામાં બાલ્યાવસ્થામાં બ્રહ્મચર્ય રાખી અભ્યાસ કરવો. તે (વિદ્યાર્થી જીવન). (૨) બાળી રહ્યા પછી સંસારમાં રહી લગ્ન કરી પતિ-પત્નિ તરીકે દંપતી જીવન ચાલે ગ્રહસ્થાશ્રમ. (૩) વાનપ્રસ્થ (૪) સંન્યાસ. આ પ્રમાણે જીવનના ચાર પ્રકાર છે. બુદ્ધિપુર્વક આચરેલા સદાચારને જ ધર્મ કહેવામાં આવે છે. સંતો તેજ (સદાચારનેજ) ધર્મને, સર્વોપરિ શ્રેષ્ઠ માને છે. આચરેલા સદાચારને જ ધર્મ કહેવામાં આવે છે. સંતો તેજ (સદાચારનેજ) ધર્મને, સર્વોપરિ શ્રેષ્ઠ માને છે. તેમજ આ જગતમાં મનુષ્યના પુરૂષાર્થ ચાર કહેલા છે. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ. તેમાં પ્રથમ પુરૂષાર્થ, ધર્મ છે. ધર્મથીજ, અર્થ અને કામની સિદ્ધિ થાય છે. તેવાજ ધર્મને શ્રેષ્ઠ માની, અર્થ અને કામ એવા બીજા અને ત્રીજા પુરૂષાર્થ માટે પ્રયત્ન નહીં કરતાં, સજ્જન પુરૂષો ધર્મનુંજ સેવન કરે છે. અને તેથી જ સર્વે પુરૂષાર્થો (ચારે પુરૂષાર્થ ધર્મમાં સમાઈ જાય છે) જેનાથી સિદ્ધ થાય છે, તેજ ધર્મને, સંતો ખરો સાચો સનાતન ધર્મ કહે છે. (સાવિત્રી ચમરાબને કહે છે કે બુદ્ધિપુર્વક અમો જાને દંપતીએ આચરેલા ગ્રહસ્થાશ્રમનો મારા પતિ સત્યવાનને લઈ જવાથી નાશ થશે. માટે તમારા જેવા સંતો કદી ધર્મનો નાશ કરે જ નહિ. એમ કહેવાનો આશય છે.)

यम-निवर्तं तुष्टोस्मि तवानयागिरा, स्वराक्षर व्यंजन हेतु युक्तया ।
वरं वृणीष्वेह विनास्य जीवितं, ददामि ते सर्वमनन्दिते वरम्॥ ૧૬॥

ચમરાબ કહે છે—સ્વર અને વ્યંજનની સારી ગોઠવણી કરીને બોલાયેલી, આ તારી વાણી સાંભળી, મને

ધણેજ સંતોષ થયો છે. હું પ્રસન્ન થયો છું; માટે હે પ્રશંસાપાત્ર સાવિત્રી! સત્યવાનના જીવન સિવાય તારી ઈચ્છામાં આવે. તે વરદાન માગ, હું તે સર્વ આપીશ (સત્યવાનના જીવન સિવાય).

સા૦—ચ્યુતઃસ્વરાજ્યાદ્ વનવાસમાશ્રિતો, વિનષ્ટચક્ષુઃ શ્વશુરો
મમાશ્રમે ।

સલબ્ધચક્ષુર્બલવાન ભવેન્નૃપ, સ્તવ પ્રસાદાઙ્ગજ્વલનાર્કસંનિભઃ॥૧૭

સાવિત્રી—મારા સસરા જેમનું રાજ્ય ગએલું છે, અને જે વનમાં રહે છે, તેમની આંખો ગએલી છે. (અર્થાત્ આંધળા છે) તેઓ તેમની આંખો પાછી મેળવે અર્થાત્ તમારી કૃપા વડે તેઓ સૂર્ય સમાન બળવાન તેમજ આંખે દેખતા થાય.

પમ-દદામિ તેહં તમનન્દિતે વરં, યથાત્વયોક્તં ભવિતા ચતત્તથા ।
તવાધ્વનાગ્લાનિમિવો પલક્ષયે, નિવર્ત ગચ્છસ્વ નન્તે શ્રમો ભવેત્ ॥૧૮

યમરાજા કહે છે—તારા કહ્યા મુજબ (તારા સસરા દેખતા થશે તેમજ બળવાન સૂર્ય સમાન તેજસ્વી) થશે. એવું હું તને વરદાન આપું છું. હે પવિત્ર પતિવ્રતા! રસ્તે ચાલતા તને થાક લાગ્યો છે એમ હું માનું છું માટે વધારે શ્રમ પડે નહિ તેથી હવે તું પાછી જા.

સા૦—શ્રમઃક્રુતો ભતૃસમીપતો હિમે, યતોહિ ભર્તામમસાગતિર્ધ્રુવા ।
યતઃપતિનેષ્યસિતત્રમે ગતિઃ, સુરેશ મૂયશ્ચ વચો નિબોધમે॥૧૯॥
સતાંસકૃત્સંગતમીપ્સિતં પરં, તતઃપરં મિત્રમિતિ પ્રચક્ષતે ।
નચાફલં સત્પુરુષેણ સંગતં, તતઃસતાં સંનિવસેત્સમાગમે ॥૨૦॥

સાવિત્રી—મારા પતિની સમીપમાં શ્રમ કેવો? જ્યાં મારા પતિ છે ત્યાંજ મારી ગતી ચોક્કસ છે જ્યાં મારા પતિને તમે હાથ જશે, ત્યાં મારે જવુંજ જોઈએ. હે દેવોમાં ઉત્તમ (ચમરાજ) હું ફરી તમને કહું છું, તે સાંભળવા કૃપા કરો.

સજ્જન પુરૂષની સોળત એકવાર પણ જો થાય, તે તે ઘણીજ સરસ વસ્તુ ગણાય. (પરમ ભાગ્ય હોય તોજ સંત પુરૂષનો સમાગમ થાય) અને તેવા સજ્જન પુરૂષની મિત્રતા થાય, તે વળી તેનાથી પણ વધારે ભાગ્યની વાત ગણાય. સંત પુરૂષનો સમાગમ કદી નિષ્ફળ જતોજ નથી માટે સત્સમાગમ હમેશાં કરવોજ જોઈએ (સાવિત્રી કહે છે કે હે ચમરાજ તમારા જેવા સંત મહાત્માનો મેળાપ થયો, અને વળી મારે તે તમારી સાથે મિત્રતા થઈ, તે હવે મારા ભાગ્ય ઉઘડીજ ગયા એમ મારે માનવુંજ જોઈએ).

यम-मनोनुकूलं बुधबुद्धिवर्धनं, त्वयायदुक्तं वचनं हिताश्रयम् ।
विनापुनः सत्यवतोस्य जीवितं, वरं द्वितीयं वरयस्व भाविनि ॥२१

ચમરાજ કહે છે—વિક્ષાનોના જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ કરનારા આ તારા યોદ્ધાયેદ્ધા વચનો સાંભળી માફ મન પ્રસન્ન થાય છે (સંતોના ધર્મને સમજાવનારી આ વાણી મને પ્રિય લાગે છે) તેથી હે ઉત્તમ પતિવ્રતા તું સત્યવાનના શુવન સિવાય, ખીણુ વરદાન માગી લે.

सा०-हृतंपुरामेश्वशुरस्य धीमतः, स्वमेवराज्यं लभतां सपार्थिवः ।
जज्ञात्स्वधर्मान्नचमे गुरुर्यथा, द्वितीयमे तद्वरयामिते वरम् ॥ २२

સાવિત્રી કહે છે—મારા બુદ્ધિમાન સસરાએ પ્રથમ

જે પોતાનું રાજ્ય ખોયું છે, તે રાજ્ય તે રાજાને ફરી પાછું મળે અને તે મારા પૂજ્ય સસરા, (પોતાના સ્વધર્મમાં જ પ્રીતિ કરનાર થાય) સ્વધર્મનો કદી પણ ત્યાગ કરે નહિ આ બીજી વરદાન, હું આપની પાસે માગું છું.

યમ-સ્વમેવરાજ્યં પ્રતિપત્સ્યતે ઽચિરાન્, નચસ્વધર્માત્પરિહાસ્યતે નૃપઃ ।

કૃતેનકામેન મયાનૃપાત્મજે, નિવર્તે ગચ્છસ્વનતે શ્રમો ભવેત્ ॥૨૩॥

યમરાજા કહે છે—થોડાજ વખતમાં તેમને (તમારા સસરાને) ગળેતું રાજ્ય, ફરીથી પ્રાપ્ત થશે, તેમજ સ્વધર્મનો કદાપિ ત્યાગ કરશે નહિ, હે રાજપુત્રી ! તારી ઇચ્છા મેં પુર્ણ કરી છે માટે હવે તું પાછી જા. ચાલવાની વધુ મહેનત લઈશ નહિ.

સાં-પ્રજાસ્ત્વયૈતા નિયમેનસંયતા, નિયમ્યચૈતાનયસેનિકામયા ।

તતો યમત્વં તવદેવ વિશ્રુતં, નિબોધ ચેમાંગિરમીરિતાંમયા ॥૨૪॥

અદ્રોહઃ સર્વભૂતેષુ, કર્મણા મનસા ગિરા ।

અનુગ્રહશ્ચ દાનં ચ, સતાં ધર્મઃ સનાતનઃ ॥૨૫॥

एवं प्रायश्च लोकोयं, मनुष्याः भक्तिपेशलाः ।

संतष्ठाप्यमित्रेषु, दयां प्राप्तेषुकुर्वते ॥૨૬॥

સાવિત્રી કહે છે—આ મૃત્યુલોકના તમામ પ્રાણીઓને તમે તમારી સત્તા અને પ્રભાવથી, તેમના કર્મ પ્રમાણે ફલ લોગવાવો છો આ પ્રમાણે તમે આ દુનિયા ઉપર તમારી સત્તાથી તમામ પ્રાણીઓને વશ રાખવા, તમે સમર્થ છો તેથી જ તમોને યમ (પોતાની સત્તાથી કબજે રાખનાર) એવા નામથી ઓળખવામાં આવે છે. હે સર્વ સત્તાધીશ દેવ તમે મારી વાણી સાંભળવા યોગ્ય છો માટે સાંભળો.

સર્વ પ્રાણી માત્રનો મન વાણી તથા કર્મથી, કદાપિ દ્રોહ, સજ્જનો કરેજ નહિ. સંતોનો આ સત્ય ધર્મ છે. (સંતો કદાપિ કોઈ પણ પ્રાણીનો મન વાણી અને કર્મ વડે દ્રોહ કરતાજ નથી. તેઓજ ખરા સંત છે.) સંતો દયાળુ હોય છે, તેમજ સંતો પોતાની સમૃદ્ધિ પારકાને માટે પરોપકાર અર્થેજ વાપરે છે. સંતોનો આ ધર્મજ સનાતન છે આનુનામજ સનાતન ધર્મ. આ પ્રમાણે આચારમાં મુકનાર સંતોજ સનાતન ધર્મના રહસ્યને જાણે છે. આ મૃત્યુ લોકમાં સર્વ પ્રાણીઓ મરણ ધર્મને અર્થાત્ મૃત્યુ પામે છે. અને મનુષ્યો સઘળા વિદ્વાન જ્ઞાની અને ભક્ત હોતા નથી. મૃત્યુ લોકના મનુષ્યો હમેશાં ભુલ કરનાર છે. પણ સંત પુરૂષો તો શરણે આવેલા અબળયા અછલહીન મનુષ્ય ઉપર પણ દયા કરે છે. તેને સન્માર્ગે દોરે છે. અને પોતાના સમાગમનો લાભ આપી તેને સુખી કરે છે. સંતોનો આ નિયમ અને ધર્મ છે. તો પછી સંતો પોતાના મિત્રને તો લાભ આપેજ, એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. (અર્થાત્ મને તમારા મિત્રને તમારાથી અવશ્ય લાભ થવાનોજ છે એમ સાવિત્રી ચમરાજને સુચન કરે છે.)

મ-પિપાસિતસ્યેવમવેદ્ય યથાપય, સ્તથાત્વયાત્રાક્યમિદં સમીરિતમ્ ।
 વિનાપુનઃસત્યવતોસ્ય જીવિતં વરં વૃણીષ્વ શુભેયદિચ્છસિ ॥૨૭

ચમરાજ કહે છે—તૃપાતુર તરસ્યાને પાણી મળવાથી જેટલો આનંદ થાય તેટલોજ આનંદ તારૂ વાક્ય સાંભળીને મને થયો છે (અર્થાત્ અમૃત તુલ્ય વાણી સાંભળી હું પ્રસન્ન થયો છું). માટે હે સુંદર પવિત્ર રાજપુત્રી ! સત્યવા-

નના જીવન સિવાય, તારી ઇચ્છામાં આવે તેવું વરદાન તું મારી પાસેથી માગી લે.

સા-મમાનપત્યઃપૃથિવીપતિઃપિતા, ભવેત્ પિતુઃપુત્રશતં તથૌરસમ્ ।
કુલસ્ય સંતાનકરંચયદ્ભવેત્, તૃતીયમેતદ્વરયામિતે વરમ્ ॥૨૮॥

સાવિત્રી કહે છે—મારા પિતા પૃથ્વીપતિ રાજા છે પણ તેમને એક પણ પુત્ર નથી તેમને પોતાના વીર્યથી સો પુત્ર થાય, અને તેઓ વંશની વૃદ્ધિ કરનારા થાય, એવું ત્રીજું વરદાન હું તમારી પાસે માગું છું.

યમ-કુલસ્યસંતાનકરં સુવર્ચસં, શતં સુતાનાં પિતુરસ્તુતેશુમે ।

કૃતેનકામેનનરાધિપાત્મજે, નિવર્તદૂરં હિ પથસ્ત્વમાગતા ॥૨૯॥

યમરાજા કહે છે—તારા પિતાના વંશની વૃદ્ધિ કરે એવા, સો પ્રતાપી પુત્રો તારા પિતાને થશે. હે રાજપુત્રી હવે તારી ઇચ્છા મનોકામના પુરી થઈ છે. તું રોકાઈ જા; અને હવે અહિંથી પાછી જા. તું બહુ દુર આવી છે.

સા-નદૂરમેતન્મમ ભર્તૃસંનિધૌ, મનોહિમેદૂરતરં પ્રધાવતિ ।

અયત્રજન્નેવગિરંસમુદ્યતાં, મયોચ્યમાના શ્રુણુભૂયણ્વચ ॥૩૦॥

સાવિત્રી કહે છે—મારા પતિની સમીપમાં હું છું તે દૂર કહેવાય જ નહિ; માફ મન તો આથી પણ વધારે દૂર દોડે છે. રસ્તે ચાલતાં (તમારા કાર્યમાં વિઘ્ન નહીં નહિ તમને જતાં રોકતી નથી) મારી, તમને પ્રિય લાગે તેવી સુંદર વાણી, હું તમને કહું છું તે તમે ફરીને સાંભળો. (મારી વાણી સાંભળતાં તમને કંટાળો આવશે નહિ તેમજ તમારા કાર્યને પણ ખલેલ પહોંચશે નહિ અને મારી વાણીથી તમને આનંદ થશે.)

વિવસ્વતસ્ત્વં તનયઃ પ્રતાપવાન્, તતોહિ વૈવસ્વતઃકચસે બુધૈઃ ।
સમેન ધર્મેણ ચરંજિતાઃપ્રજા, સ્તતસ્તવેદેશ્વર ધર્મરાજતા ॥૩૧॥

તમે સૂર્ય નારાયણના પ્રતાપી પુત્ર છો, તેથીજ તમને પંડિતો અને વિદ્વાનો વૈવસ્વત્ (વિવસ્વાનના (સૂર્યના) પુત્ર તે વૈવસ્વત્) કહે છે. આ સઘળી પ્રજાને તમે સમાનવૃત્તિથી (બેદ-ભાવ-રહિત) પ્રસન્ન રાખો છો, તેથીજ તમને ધર્મ-રાજા કહેવામાં આવે છે.

આત્મન્યપિ ન વિશ્વાસ, સ્તથાભવતિ સત્સુયઃ ।

તસ્માત્ સત્સુ વિશેષેણ, સર્વઃપ્રણયમૃચ્છતિ ॥૩૨॥

સૌંદ્રદાત્સર્વભૂતાનાં, વિશ્વાસો નામ જાયતે ।

તસ્માસત્સુ વિશેષેણ, વિશ્વાસંકુરુતેજનઃ ॥૩૩॥

કોઈ પણ માણસ પોતાના કરતાં પણ, વધારે વિશ્વાસ સત્યવાદી પુરૂષમાં રાખે છે. તેથીજ દરેક પુરૂષ ખાસ કરીને સજ્જનનીજ મિત્રતાની ઇચ્છા રાખે છે. અને સજ્જનનીજ મિત્રતા ખાંધે છે. તમામ પ્રાણી માત્રનું ભત્રું કરવાની શુદ્ધ હૃદયની શુદ્ધ ભાવનાજ, સર્વ પ્રાણી માત્રના વિશ્વાસનું કારણ છે આવી શુદ્ધ ભાવનાને વર્તનમાં મુકનારા સંતોનો સર્વ કોઈ વિશ્વાસ રાખે છે (સાવિત્રી યમરાજાને કહે છે સંત પુરૂષમાં વિશ્વાસ રાખીનેજ હું તમારી સાથે આવી છું માટે મારી ઇચ્છા તમારા જેવા સંતે પુરી કરવીજ જોઈએ).

યમ-ઉદાહૃતં તે વચનં યદંગને, શુભેનતાદૃક્ત્વદત્તે શ્રુતંમયા ।

અનેનતુષ્ટોસ્મિ વિનાસ્ય જીવિતં, વરં ચતુર્થવરયસ્વગચ્છ ચા॥૩૪

યમરાજ કહે છે—તારા સિવાય, આવી વાણી મેં
ખીજ કોઈની પાસેથી, સાંભળી નથી; માટે હે પવિત્ર
રાજપુત્રી, હું તારા ઉપર પ્રસન્ન થયેા છું માટે સત્યવાનના
સિવાય ચોથું વરદાન માગી લે અને પાછી જા.

સા—મમાત્મજં સત્યવત સ્તથૌરસં. ભવેદુભ્યામિહયત્કુલોદ્ભવમ્ ।

શતંસુતાનાંબલવીર્યશાલિના, મિદં ચતુર્થં વરયામિ તેવરમ્ ॥ ૩૫ ॥

સાવિત્રી કહે છે:—મારા શરીરથી, અને સત્યવાનના
વીર્યથી, અમારા બન્ને વડે, કુલની વૃદ્ધિ કરે તેવા બળવાન
અને વીર્યવાળા પરાક્રમી સો પુત્રો અમને થાય. આ ચોથું
વરદાન હું તમારી પાસે માગું છું.

યમ—શતંસુતાનાંબલવીર્યશાલિનાં, ભવિષ્યતિ પ્રીતિકરંતવાબલે ।

પરિશ્રમસ્તેનભવેન્નૃપાત્મજે, નિવર્તે દૂરંહિપથસ્ત્વમાગતા ॥ ૩૬ ॥

યમરાજ કહે છે—હે સાવિત્રી! બળવાન અને પરા-
ક્રમી સો પુત્રો, તને આનંદ આપે એવા, થશે. હે રાજપુત્રી,
હવે વધારે મહેનત (શ્રમ) લેવાની જરૂર નથી. તું હવે
આવવાનું બંધ કર. અને પાછી જા; કારણ કે તું ઘણીજ
દૂર આવી છે. (તેથી તને ઘણોજ થાક લાગ્યો હશે).

સા—સતાંસદાશાશ્વતધર્મવૃત્તિઃ, સંતોનસીદન્તિન ચ વ્યથન્તિ ।

સતાંસદ્ધિર્નાફલઃસંગમોસ્તિ, સદ્ધયો મયંનાનુવર્તન્તિ સંતઃ ॥

સાવિત્રી કહે છે:—સંતો હમેશાં ધર્મમાંજ અચળ
અડગ પ્રિતિ રાખે છે. સંતો કદી નિરૂપસાહી બનતા નથી,
તેમજ પોતાના ધર્મનું આચરણ કરવાથી મનને કદી ગ્દાનિ
પામવા દેતા નથી. અર્થાત્ હમેશાં સંતો પ્રસન્ન ચિત્ત-
વાળા પ્રસન્નાત્માજ રહે છે. તેજ ખરા સંત છે.

સજ્જનો, સંતોના સહવાસથી, હમેશાં લાભ જ મેળવે છે. સંતોનો સમાગમ કદી અફળ કે નિષ્ફળ બન્ય જ નહીં. સંતોને, સંત પુરૂષોના સહવાસથી ખીવાતું કે બચ રાખવાતું, કાંઈ પણ કારણ નથી.

સંતોઽહિસત્યેન નયન્તિ સૂર્ય, સંતો ભૂમિં તપસા ધારયન્તિ ।

સંતોગતિર્ભૂતભવ્યસ્ય રાજન્, સતામધ્યેનાવસીદન્તિ સંતઃ ॥૩૮॥

સંતોજ પોતાના સત્યથી સૂર્યને ગતિ આપે છે. અને સંતોજ પોતાના તપના પ્રભાવથી જ, પૃથ્વીને ધારણ કરે છે. ભૂત અને ભવિષ્યનો આધાર પણ (હે રાજ યુધિષ્ઠિર) સંતોજ છે. અને તેથીજ સજ્જનો, સંતોના સહવાસથી હમેશાં આનંદી અને પ્રપ્રુલ્હિત રહે છે. કદી નિરાશ અગર બેચેન રહેતા નથી.

આર્યજુષ્ટમિદંવૃત્ત, મિતિ વિજ્ઞાય શાશ્વતમ્ ।

સંતઃપરાર્થ કુર્વોળા, નાવેક્ષન્તિ પરસ્પરમ્ ॥૩૯॥

સારા પવિત્ર સજ્જનોનું આલુંજ પવિત્ર વર્તન સદાને માટે હોય છે. સંતો કોઈ પણ પ્રકારના બદલાની આશા રાખ્યા સિવાય, પરોપકાર પારકાનું બલુ કરવા સદા, તત્પર રહે છે.

ન ચ પ્રસાદઃસત્પુરુષેષુ મોઘો, ન ચાપ્યર્થો નશ્યતિનાપિમાનઃ ।

યસ્માદેતન્નિયતંસત્સુનિત્યં, તસ્માત્સંતો રક્ષિતારો ભવંતિ ॥૪૦

સંત પુરૂષો પાસેથી હમેશાં સંતોષ (કૃપા) મળે છે. સંતોના સમાગમથી, અર્થની કે માનની હાની કદાપિ થતી નથી. (અર્થાત્ સંતોનો સમાગમ હમેશાં લાભદાયકજ હોય છે. તેવા સહવાસથી કાંઈ ખોવાતું હોતુંજ નથી. અર્થાત્

સંતોના સહવાસથી કાંઈ નુકશાન થાય જ નહિ. પણ દામ જ મળે તેનું જ નામ સંત સમાગમ.) સંત પુરૂષોનો આ સ્વભાવ જ છે (અર્થાત્ પરોપકાર વૃત્તિવાળા પુરૂષો જ સંતના નામને લાયક છે.) તેથી આવા સંત પુરૂષો જ સર્વના રક્ષણ કરનાર બને છે.

યમ—યથા યથા ભાષસિ ધર્મસંહિતં, મનોનુકૂલં સુપદં મહાર્થવત્ ।
તથા તથા મેત્વયિભક્તિરુત્તમા, વરં વૃણીષ્વા પ્રતિમં પતિવ્રતે ॥૪૧॥

યમરાજ કહે છે:—મધુરા મીઠા, નિતિથી ભરપુર, તેમજ બુદ્ધિની ખીલવણી કરે તેવા, સત્ય વાક્યો જેમ જેમ તું બોલે છે, તેમ તેમ તેવા વાક્યો સાંભળી, મને તારા ઉપર ઘણો જ ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. હે પતિવ્રતા સ્ત્રી હવે તું કોઈ સર્વોત્તમ વરદાન માગ.

સા—ન તૈઽપવર્ગઃ સુકૃતાદ્ વિનાકૃત, સ્તથા યથાન્યેષુ વરેષુ માનદ ।
વરં વૃણે જીવતુ સત્યવાનયં, યથા મૃતાહો વમહં પતિવિના ॥૪૨॥

સાવિત્રી કહે છે—હે માનને આપનાર યમરાજ, આ વખતે વરદાન આપવામાં આપે મને (સત્યવાનના જીવિત વગર) કોઈ પણ જાતનો પ્રતિબંધ મુક્યો નથી. પ્રથમના ચાર વરદાનમાં, તમોએ દરેક વરદાન આપતી પ્રતિબંધ રાખ્યો હતો, સત્યવાનના જીવિત સિવાય એવી શરત રાખતા હતા આવી શરત ચાને પ્રતિબંધ આ વરદાનમાં નથી. તો હું બીજા વરદાનોમાં આ—વરદાન માગું છું કે આ મારા પતિ સત્યવાન જીવતા થાય, કારણ કે હું પતિ વિના મરેલી જ છું.

ન કામયે ભર્તૃવિનાકૃતા સુખં, ન કામયેભર્તૃવિનાકૃતાદિવમ્ ।
 ન કામયેભર્તૃવિનાકૃતાશ્રિયં, ન ભર્તૃહીનાવ્યવસામિજીવિતુષ્ ॥૪૩

પતિ વિનાનું કોઈ પણ સુખ મારે જોઈતું નથી. પતિ વિનાનું સ્વર્ગ પણ, મારે મન નકામું છે. પતિ વગર લક્ષ્મી પણ મારે જોઈતી નથી. પતિ વિના હું જીવવાની ઈચ્છા રાખતી નથી (પતિ એજ માફ સુખ એજ માફ સ્વર્ગ, એજ મારી લક્ષ્મી, અને એજ માફ જીવન પતિ એજ માફ સર્વસ્વ છે. એમ સાવિત્રી યમરાજને કહે છે.

વરાતિસર્ગઃ શતપુત્રતામમ, ત્વયૈવદત્તો હિયતે ચ, મે, પતિઃ ।
 વરં વૃણેજીવતુ સત્યવાનયં, તવૈવ સત્યં વચનં ભવિષ્યતિ ॥૪૪॥

તમેએજ મને વરદાનમાં સો પુત્રો આપ્યા છે, અને મારા પતિને તો તમે લઈ જાઓ, માટે આ સત્યવાન જીવતા થાય એવું વરદાન હું માગું છું; જેથી તમારું આપેલું વરદાન અને બોલેલું વાક્ય સત્ય અને સફળ થાય.

તથેત્યુક્ત્વાતુતં પાશં, મુક્ત્વા વૈવસ્વતોયમઃ ।

ધર્મરાજઃપ્રહૃષ્ટાત્મા, સાવિત્રીમિદમબ્રવીત્ ॥૪૫॥

વિવસ્વાનના પ્રતાપી પુત્ર યમરાજએ તથાસ્તુ કહીને પાશ છોડી નાંખી; સત્યવાનને મુક્ત કર્યો. અને પછીથી પ્રસન્ન ચિત્તથી ધર્મરાજ સાવિત્રીને કહેવા લાગ્યા કે,

एष भद्रे मयामुक्तो, भर्ता ते कुलनन्दिनि ।

अरोगस्तवनेयश्च, सिद्धार्थः सभविष्यति ॥૪૬॥

चतुर्वर्षं शतायुश्च, त्वया सार्धमवाप्स्यति ।

इष्ट्वायज्ञैश्च धर्मेण, ख्यातिं लोके गमिष्यति ॥૪૭॥

ત્વયિ પુત્ર શતં ચૈવ, સત્યવાન્જનયિષ્યતિ ।

તે ચાપિસર્વે રાજાનઃ, ક્ષત્રિયાઃ પુત્રપૌત્રિણઃ ॥૪૮॥

રૂયાતાસ્ત્વન્નામધેયાશ્ચ ભવિષ્યન્તીદૃશાશ્વતાઃ ।

પિતૃશ્વતેપુત્રશતં, ભવિતા તવમાતરિ ॥૪૯॥

માલવ્યાં માલવા નામ, શાશ્વતાઃ પુત્રપૌત્રિણઃ ।

ભ્રાતારસ્તે ભવિષ્યન્તિ, ક્ષત્રિયાસ્ત્રિદશોપમાઃ ॥૫૦॥

एवंतस्यैवरं दत्त्वा, धर्मराजः प्रतापवान् ।

निवर्तयित्वा सावित्रीं, स्वमेव भवनं ययौ ॥૫૧॥

યમરાજ કહે છે—કુલને દીપાવનારી હે રાજપુત્રી, મેં તારા પતીને પાશમાંથી મુક્ત કર્યો છે. (અર્થાત્ સજીવન કર્યો છે). તું તેને તંદુરસ્ત નિરોગી અવસ્થામાં લઈ જઈ શકીશ. તેના સર્વે મનોરથો સિદ્ધ થશે. તેનું આયુષ્ય ચારસો વરસનું થશે. તે તારી સાથે પોતાનું સઘળું આયુષ્ય વ્યતિત કરશે. ધર્મથી યજ્ઞો વડે દેવતાઓનું પુજન કરશે, અને લોકમાં કીર્તિ મેળવશે. સત્યવાનથી તને સો પુત્રો થશે. તે સર્વે રાજાઓ થશે. અને પુત્રપૌત્રાદિકવાળા, વંશની વૃદ્ધિ કરનારા થશે. તેઓ તારા નામથીજ ઓળખાશે. તારી માતાને, પણ તારા પિતાથી સો પુત્રો થશે. તે તારા સો ભાઈઓ દેવ જેવા થશે. તારી માતા માલવી સો પુત્રની જનેતા થશે.

ઉપર પ્રમાણે વરદાનો આપીને ધર્મરાજ સાવિત્રીને વિદાય કરીને પોતાના ધામમાં ગયા.

॥ શ્રીકૃષ્ણાર્પણ મસ્તુ ॥

ઉપસંહાર

નળ રાજનું આખ્યાન મહાભારતમાં વનપર્વમાં (અધ્યાય પર થી ૭૯ સુધી) છે. તે ઘણુંજ સુંદર અને યોગ્યપ્રદ છે. આ આખ્યાન સંવાદ રૂપે યુધિષ્ઠિર રાજાને કહેવામાં આવ્યું છે.

નળરાજાની આ કથા ઇતિહાસરૂપે બૃહદ્વેદ રૂપિએ યુધિષ્ઠિરને સંભળાવી છે. આ ઇતિહાસ પાંડવો પહેલાંના એટલે ઘણોજ પ્રાચીન કહેવાય. ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ વિદ્યાર્થીઓએ તે વાંચવો જોઈએ. ભારતભૂમિના સંતાનો ભારતભૂમિનો આ પ્રાચીન ઇતિહાસ વાંચશે, સમજશે અને વર્તનમાં મુકવા પ્રયાસ કરશે ત્યારેજ સાચું ચારિત્ર્ય અને સાચી વિદ્યા મેળવી શકશે. આવા અનેક ઇતિહાસોથી ભરપુર સાહિત્યો અનેક રૂપિમુનિઓએ વણવેલા છે. રામાયણ અને મહાભારતના ગ્રંથોમાંથી જે બહુવાનું મળે છે. તેથી વધારે આ દુનિયામાં કોઈપણ દેશના કોઈપણ ગ્રંથમાંથી મળનાર નથી એ વાત વિદ્વાનોએ એક મતે સ્વીકારેલી છે.

નળ રાજા પવિત્ર હતો. લગ્ન કેવી પ્રકારે, કેાની સાથે કરવું જોઈએ તે બાબતમાં યોગ્યાયોગ્ય વિચાર કયા પછી જ લગ્ન કરવું જોઈએ; કારણકે લગ્નનો કેાંટ્રાકટ એ આખી જીવંતીનો પ્રભુ છે. એ કાંઈ બબ્બરની વસ્તુ નથી. માટે દરેક સંસારના મનુષ્યે પોતાની જીવંતીના સાથીને પસંદ કરતા પહેલાં ખુબજ વિચાર કરવો જોઈએ અને પછીથી વિવેકશુદ્ધિ વાપરીને, હોબથી લાકડે માંકડું

વળગાડવું નહિ. તેમજ કેવળ પૈસાના લોભથી, અગર ખીજ કોઈપણ ક્ષણિક કારણને પ્રાધાન્યપદ આપી, લગ્ન ગ્રંથીથી જોડાવું નહિ. સાચી રીતે સાચાસ્નેહથી શુદ્ધ પવિત્ર પ્રેમ રાખી અન્યોઅન્ય પતિ-પત્ની તરીકે સંસારમાં ગ્રહસ્થાશ્રમ ધર્મ પાળવો એનું જ નામ ગ્રહસ્થ અને ગૃહિણી, પતિ અને પત્ની; એનું જ નામ સાચું લગ્ન. દરેક ગ્રહસ્થે પાળવાનો ગ્રહસ્થાશ્રમ ધર્મ આ રીતે લગ્ન ગ્રંથીથી જોડાઈ શુદ્ધ ભાવથી સદાચાર પાળે અને પતિ-પત્ની ઉપર, તેમજ પત્ની પતિ ઉપર, સમાન વૃત્તિ રાખે તોજ ગ્રહસ્થાશ્રમ શોભે.

પતિ ઉપર ગમે તેવું દુઃખ પડે છતાં પતિનો સાથ પત્ની છોડે નહિ, તેનું જ નામ પત્ની. તેવીજ રીતે પતિ પણ પત્નીના દુઃખમાં સમાન રીતે ભાગ લે, અને પરસ્પર અનન્ય પ્રેમ રાખે, તોજ સંસારમાં સાચું ઠંપતી સુખ મેળવવા ભાગ્યશાળી થવાય.

નળ અને દમયંતીના દષ્ટાંતથી સર્વકોઈ વિવેકી મનુષ્ય સમજી શકશે કે તેઓનો પરસ્પરનો પ્રેમ અમર અને અવિનાશી તેમજ સાચો અને શુદ્ધ પવિત્ર હતો. અને તેથીજ આ જગતે નહિ, પણ જગતના પાલક એવા દેવોએ તેમના લગ્નમાં હાજરી આપી અને તેમના લગ્નને અનુમોદન (સહાનુભૂતિ) આપી.

જગતમાં સાચાને ખોટાની સાથે ખનતું નથી. સત્ય અને અસત્યની લડાઈ ચાલુજ છે. તેવીજ રીતે દેવોએ નળરાજાને વરદાન આપ્યાં. પણ કળિ (કંકાસની પ્રત્યક્ષ મૂર્તિ) ને આ લગ્ન રૂચતું આવ્યું નથી. તેથી નળ અને

દમયંતીને કેમ હેરાન કરવા તથા તેમની વચ્ચે વિખવાદ કેમ ઉભો કરવો તેમના સાચા સ્નેહમાં તુટ પાડવી વિગેરે યુક્તિઓ કલિએ રચી. રાજાનું રાજ્ય કપટથી લઈ લીધું. વૈભવ લઈ લીધો. પહેરવાનું વસ્ત્ર લઈ લીધું. પવિત્ર પતિવ્રતાના વસ્ત્રથી એક વસ્ત્ર પહેરીને બંને જણુ વનમાં ફરવા લાગ્યા. નિદ્રાધીન થયા ત્યારે પણ કળિએ પોતાની યુક્તિ અજમાવી પવિત્ર પત્નીનો ત્યાગ કરાવ્યો.

આટલું દુઃખ પડવા છતાં નળ રાજાને દમયંતી ઉપરનો પ્રેમ ખીલકુલ ઓછો થતો નથી તેવીજ રીતે દમયંતી પણ પવિત્ર નળરાજા ઉપર અનન્ય સ્નેહ રાખે છે. પણ ત્યાગ કરાવનાર દુષ્ટ કળિને સતી દમયંતી શ્રાપ આપે છે. કળિની હારના ગણેશ સતિના શ્રાપથી મંડાય છે.

પરદુઃખભંજન પુણ્યસ્ત્રોત્ર નળરાજા કઠોટક નાગને દાવાનળમાંથી બચાવે છે અને કઠોટક નાગ પોતાના વિષનો અમલ તે કળિને જ કરે છે. જેથી તેના ગાત્રો શિથિલ થઈ જાય છે. સત્યનો હમેશાં જય થાય છે. દુષ્ટની હાર અંતે થાય છે. તેવીજ રીતે નળ રાજાનો વિજય થાય છે. દુષ્ટ કળિ નળ રાજાના શરીરમાંથી બહાર નીકળી માણી માગે છે. ઉદાર હયાળુ નળ રાજા (Good for Evil અપકાર ઉપર ઉપકાર Nobleness enkindleth nobleness.) માણી આપે છે. સજ્જનો પોતાની સજ્જનતા કદી છોડતા નથી.

સજ્જન મનુષ્ય અને સાચા પવિત્ર રાજા તરીકેનું સાચું પવિત્ર વર્તન તેમજ પત્ની તરીકેની સ્ત્રીની પતિ

સાથેની ફરજ સમજવા માટે આ નળરાજનું આખ્યાન આબેહુબ ચિતાર રજુ કરે છે.

પતિએ પત્ની સાથે કેમ વર્તવું (જુઓ stanza 20) તેમજ દુઃખમાં આવેલા પતિ સાથે પવિત્ર પત્નીએ કેવું વર્તન રાખવું જોઈએ (જુઓ stanza 21).

પુરૂષાર્થ અને પ્રારબ્ધ બંનેના સંયોગ સિવાય કાર્યની સિદ્ધિ થતી નથી બે હાથના મેળાપ સિવાય તાળી પડતી નથી. પતિ અને પત્નિનો એક સંપ અને શુદ્ધ સ્નેહ સિવાય સંસાર સુખનો દહાવો મળતો નથી.

સાથે અહસ્થ તો તેજ ગણાય કે જેને ઘેર સાચી ગૃહિણી હોય. ગૃહિણી ગૃહસુચ્યતે પવિત્ર પત્ની એજ સાચું ઘર છે. કરોડોના કે અબજોના ખર્ચલાઓ પત્નિ વગરના સુના, નકામા છે. માટે ખર્ચ ધન, ખર્ચ સુખ, અહસ્થાશ્રમની ખરી ચાવી તો પવિત્ર પતિવ્રતા નારી જ છે. તે સિવાય સર્વ સુખ, સર્વ ધન, સર્વ સાહિત્ય નકામા છે. અર્થાત્ અપૂર્ણ છે. પત્ની સાથે જ પુરૂષ સારી રીતે શોભી શકે છે; તેવીજ રીતે પતિ રહિત પત્નીની પણ કાંઈ કિંમત નથી. પતિ એજ પત્નીનું ખર્ચ ભૂષણ છે. પતિ એજ પવિત્ર પતિવ્રતા નારીનું ખર્ચ સાચું અને સત્ય ધન અને દોલત છે. એ પ્રમાણે પતિ અને પત્નિ માને. અને એ પ્રમાણે સમજીને જ પુરૂષ પોતાને યોગ્ય પત્નિ સાથે ધર્મ અને વિવેકથી લગ્ન ગ્રંથીથી જોડાય તોજ સંસારમાં સુખ મેળવી શકે.

આ સંસારમાં સર્વ કંઈ સુખની ઇચ્છા કરે છે.

હુઃખ કોઈને પણ જોઈતું નથી. સુખ માટે સવ મહેનત કરે છે. હુઃખ માટે કોઈ પણ પ્રયાસ કરતું નથી. છતાં સુખના માટેનો પુરૂષાર્થ સફળ થતો નથી અને હુઃખને માટે પ્રયત્ન નહિ કરવા છતાં હુઃખ આવે છે એનું કારણ શું?

મનુષ્ય પોતાના પ્રયત્નો સુખને માટે કરે છતાં સુખ મળે નહિ. તેના તમામ પ્રયત્નો નિષ્ફળ જાય. અર્થાત્ સિદ્ધ થાય નહિ ત્યારે દેવને કારણ માનવામાં આવે છે. જેને કેટલાક પ્રારબ્ધ કહે છે. તે વખતે ધર્મીને ઘેર ધાડ અને કસોઈને ત્યાં કુશળ એમ પણ કહેવામાં આવે છે.

હુઃખ વખતે જ માણસની સગાંસ્નેહી મિત્ર તેમજ અન્ય સઘળાની કસોટી થાય છે. ખરો મિત્ર કોણ તેની પરીક્ષા હુઃખ વખતે જ થાય છે. A friend in need is a friend in deed. હુઃખ વખતે ઉભો રહે તેનું જ નામ બંધુ બાંધવ. તેજ મરદ, તેજ સોનું અને બીજા કથિર. આ દુનિયામાં નળ રાજના હુઃખમાં ખરેખર ભાગ લેનાર સતી દમયંતી.

મનુષ્ય પોતાની ફરજ ચાને ધર્મ બળવે નહિ ત્યારે તેનામાં અને પશુમાં ફેર શો? વિવેક બુદ્ધિ હોવા છતાં તેનો ઉપયોગ કરે નહિ તેને પુંછડા અને શિંગડા વગરનો પશુ માનવો એમ ભતૂંદરી કહે છે. સમજી વિવેકી સમજી શકશે કે સાચી કેળવણી સાચું શિક્ષણ સાચું સાહિત્ય સાચો ગ્રંથસ્થાશ્રમ ધર્મ વિગેરે સર્વ નળ-દમયંતીના આખ્યાનમાં સારી રીતે બ્યાસ મુનિએ વર્ણન કરેલા છે.

આવું સાચું સાહિત્ય બાળકો વિદ્યાર્થીઓ તેમજ
 ગ્રહસ્થાશ્રમીઓ વાંચે તે તેમને લાભ જ મળવાનો છે.
 નુકશાન કંઈ થવાનું નથી. સત્યનો જય. સાચો માર્ગ
 સાચી નીતિ તેમજ કળિ યાને કલેશ સામે કમ્ભર કસી
 કોઈપણ દુઃખથી નહીં ડરતાં મરદની છાતીથી કળિ સામે
 પ્રહાર કરીને ગ્રહસ્થાશ્રમમાં જ્યાં જ્યાં કલેશ દેખાય તે
 કલેશનો પરાજય કરવો. તેના ઉપર જીત મેળવવી. આવો
 બોધ આપનાર આ નળ રાજાનો પવિત્ર ઇતિહાસ વાંચવાથી
 સર્વ કોઈ ગ્રહસ્થાશ્રમી સુખને જ મેળવશે. તેમજ કળિ
 ઉપર જીત મેળવવા સદાચાર રૂપી બખ્તરથી તે જીત
 મેળવી શકશે.

દુઃખમાં કદી ડરવું નહિ. કદી નાહિંમત થશે નહિ.
 સુખ અને દુઃખ આવે છે અને જાય છે. માટે ડાહ્યા
 પુરૂષો તેમાં હર્ષ કે શોક કરતાં નથી. ધીર, પુરૂષો પોતાના
 સત્ય સંકલ્પમાંથી કદી પણ ડગતાં (યાને ચલાયમાન
 થતાં) નથી. સત્યનો સદા જય. નળ-દમયંતીના
 ગ્રહસ્થાશ્રમનો સદા જય. ॐ શાંતિ શાંતિ: સર્વે
 જનાઃ સુખિનો ભવન્તુ.

